

Kisbali László: Sapere aude! Esztétikai és művelődéstörténeti írások

Szerk. Szécsényi Endre. *L'Harmattan Kiadó, Bp., 2009. (Laokoón Könyvek) 272. old., 2600 Ft*

Bár az alcím inkább elriaszthatná az erkölcsi és politikai eszmék történetével foglalkozó filozófiatörténészt, a szerző személye és a főcím kanti intellektuális kategorikus imperatívusza – a magunk értelmére támaszkodás merészségének parancsolata – arra késztet, hogy ugyan önkényesnek tűnhet a válogatás alapján, de írjak a felvilágosodás egyre időszerűtlenebbnek mondott időszerűségéről szóló kötetéről. Ami a személyes részt illeti: megilletődve vettem tudomásul, hogy az élő felvétel is milyen keveset ad vissza az élő személyiség vonzerejéből: a Kisbali publikált életművét összegyűjtő kötetet bemutató Kossuth klubbeli megemlékezésén, 2009. december 11-én a levetített Kisbali-előadás úgy hatott rám, mint amikor *anno* újránéztem kamaszkorom meghatározó élményét, „a” Gábor Miklós-féle *Hamletet*: bár minden gesztus és mimika a helyén volt, az egész mintha szellemidézés lenne, az eredeti szellemének felidézése nélkül.

Az ottani rossz hangulatot oldandó, ugyanakkor Kisbali páratlan mindenről-tudását illusztrálандó, felolvastam a védőoltásokról szóló XVIII. századi vita egy passzusát a Kossuth klub közönségének, amely persze derűtséggel fogadta az akkoriban csak Magyarországon elképzelhető perverz aktualitást, ti. hogy a védőoltás témája aktuálpolitikai acsarkodások tárgya lehessen: „Ahogyan azt is lehetne mondani, hogy a XVIII. században fedezik föl pl. a járvány elleni védelemnek az első technikáit, a védőoltást. Azért mondom ezt a védőoltást, teljesen véletlenül, mert erről hatalmas nagy értelmiségi vita volt. Salonokban vitatkoztak az emberek,

hogyan lehetséges az, hogy valamilyen betegséget beoltunk valakibe, és akkor attól majd nem lesz beteg.” (33–34. old.)

Persze nem mindig ilyen *vidám tudomány* a felvilágosodás örökségének továbbgondolása: még az 1990-es évek elején meghívtak minket (Fehér Mártát, Kisbali Lászlót és felejtetetlen közös baráténkat, Vidrányi Katalint) egy beszélgetésre a *Sapere aude!* témájában a *Nappali ház* ifjú, posztmodern szerkesztői, s mi, előrehaladott elmeállapotunknak megfelelően eleget is tettünk az elvárásoknak. Avított racionalista ideálok oltárán áldoztunk, mint Madách *Az ember tragédiája* párizsi színének arisztokrata leányzója. „A nekünk föltett kérdés [...] arra szólít fel, hogy ismételjük meg a »felvilágosodás« programját, s ezzel részesítsük kemény bírálatban az önmagukat »ellenfelvilágosodásként« reklámozó irányzatokat, az »in philosophos« csatakiáltással rohmozó ellenfelvilágosítókat.” (75. old.)

A tónus ironikus ugyan, de ha továbbolvassuk a szöveget, kiderül, hogy derűtségre semmi ok: „Az ész trónját kell tehát védelmeznünk [...], ha nem is feltétlenül *Az ész trónfosztását* kell továbbírnunk” – Fodor Géza barátommal is ez volt örök dilemmánk; mellesleg Kisbali kimutatja, hogy szörnyűséges, „brosúraízű” nyelvezete ellenére Lukács György „*echte*” neokantiánusok, azaz Laszki és Cassirer fogalmi fegyverzetével támadta az irracionizmus állásait. És konklúziójával is egyetértek – emlékeim szerint ez húsz éve sem volt másképp: „előfordulhat, hogy a történeti felvilágosodás szövegei jobb és találóbb érveket tartalmaznak az ész védelmére, mint a felvilágosodás mai újjáélesztői remélik.” (76. old.)

Kissé keserűen úgy folytathatnám, hogy mennyivel jobb érvei voltak a felvilágosodás korai kritikusainak (Linguet, Rivarol) – a német és az angol romantika remek tollú „reakciósairól” nem is beszélek –, mint mai szellemi örököseiknek (igaz, őket még nem kicsinyes pozícióharc motiválta). Keserűségemet egy 1991-es – minnek nevezem? – hangulatjelentés igazolja a „Kisebb írások” között. *Korszerűtlen megjegyzések a művészettudomány szakátalakításáról* a címe, és arról szól,

miképp akarták megsemmisíteni azt a szellemi műhelyt a pécsi egyetemen, amelynek Kisbali és Vidrányi (hogy csak a holtakról szóljak) voltak a reprezentánsai. Mivel a filozófiai szellemi műhelyek elleni támadás – talán kádárista hagyománytiszteltől – a mai napig is időszerű, idézek posztmarxistának minősített szerzőnkől (mellesleg *valóban* vérnősző tudományos szocialistákat és dialektikus materialistákat ugyanezen „posztmodern” széplelkek sohasem denunciáltak – már csak azért sem, mert már rég azon az oldalon folytatták régi mesterségüket, a denunciálást, a feljelentést...): „1. Hol az a vizsgálóbizottság, amely eldönti, hogy »posztmarxista észjárású-e« a felfogásom az esztétikatörténetről? 2. Ha valakiről kiderül, hogy »posztmarxista« észjárású, azt egyszerűen eltanácsolják, vagy át is nevelik?” (234. old.) Mellesleg Kisbali kioktatja posztmodern denunciánsait, hogy a posztmarxista – a posztindusztriálishoz hasonlóan – épp valaminek a meghaladását jelenti, majd következik az ironikus elismerés: „lenyűgöz a »korszerűség« szövegből sugárzó, már-már vallásos tisztelete” (236. old.). Ezzel a vallásos tisztelettel, amely szinte lehetetlenné teszi az értelmes filozófiai diskurzust, szeretnék foglalkozni szubjektív válogatásom következő passzusában.

A *case study* kiindulópontja egy jámbor Gadamer-filológia: Kisbali kimutatja, hogy a nagy filozófus, egy kis figyelmetlenséggel összekevervén jegyzeteit, olyasvalami illusztrációjára idéz valamit, amit az az idézet egyáltalán nem illusztrál. A zágon tipikus esete, mondhatnók ősmagyarul, de nem Magyarországon, mert itt egy filozófusnak nem interpretátorai, hanem hívei vannak, nem fordítói, hanem fanatikusai. Nem az a kérdés, hogy a hivatkozott idézet ott van-e, ahol Kisbali állítja, és jó helyen van-e ott, hanem hogy *sacrilégium* történt-e, mivel egy tévedhetetlen idol tévedéséről merészelt szólni a maga olvasatára támaszkodva (*A filológia bosszúja, avagy Gadamer esete a pietista hermeneutikával*, 89. old.).

Ahogy *anno* az antimarxizmus, manapság lesújt az antiontologikusság vádjára. „A vitaképtelenség [ez biztos olyan, mint a párbajképtelenség: ontio-

kusok kizárva – L. M.], azonban nem csupán az én jellemvonásom, hanem valamilyen homályosan körülírt »kritikai szemléletmódé« – írja Kisbali *A filológia bosszúja II.* című válaszában. – Személyem csak példázza ezt az »ontikus« gondolkodásmódot, szemben a mélységesen mély »ontológiai krízissel.« (107. old.)

A vita lényege természetesen rég nem egy Rambach-idézet helyes helye körül forog, hanem ama új tekintélyelvűség problémájáról szól, amelynek az ifjabb nemzedékek a leglelkesebb áldozatai, mintegy a „magunk okozta kiskorúság” szemléletes illusztrációjaként. A maga értelmére támaszkodni merészülő persze tudja, mit vállalt: „ha kedvem támadt kicsit meghúzkodni a »nemzeti táplálékká vált« Gadamer – erős akadémiai csoport szimbolikus apafigurája – bajuszát, akkor a könnyen előrelátható reakciót is el kell tudnom viselni.” (109. old.) És nemcsak az „ontologikus rizsát”, hanem a szakrálisként kezelt szöveg „ihletettjeinek” kiátkozó hevületét is, amely a tárgyi tudást az immár nem tudományos kutatás tárgyaként, hanem módszertani modellként értelmezett pietizmus szellemében kárhoztatja: „itt egyenesen a Gonosz mesterkedik” (116. old.). A Kisbalit szakrálégiummal vádoló hermeneutáknak hála, igen élvezetes hermeneutikakommentárt olvashatunk ebben a *Válaszban*, csak szomorú, hogy a különben kiváló humorú szerzőnek is *Hermeneutikai rendőrség* jut eszébe támadói (nem kritikussai!) stílusáról, akik szerint Gadamer „antimodernizmusa, felvilágosodásellenessége” szent és sérthetetlen, megkérdőjelezhetetlen reveláció. *Eljén a kiskorúság!* – foglalja össze Kisbali a „gyámkodás gadameri rehabilitációját” védelmező vitapartnerei álláspontját 1999-es írásában.

Én meg hálát adnék a Mindenhatónak, ha ma is csupán a hermeneutikai hagyományörzés hitvallóinak tekintélyelvűségétől kellene tartanom.

Balassa Péter: Mi tanulható az *Újholdtól*?

Szerk. Vári György. *Balassi Kiadó, Bp., 2009. 259 old., 3500 Ft (Átkelés I. Balassa Péter művei)*

A Balassa-életműkiadás munkálatai meglehetősen paradox hatástörténeti pillanatban kezdődtek meg. Az utóbbi évtizedben egyre kevésbé magától értetődő, egyre inkább magyarázatra szorul az a korábban bizonyítást alig igénylő feltevés, amely szerint a hazai irodalomkritika legújabb kori változatairól nemigen adható pontos kép anélkül, hogy ne viszonyítanánk őket Balassa kritikafelfogásához – függetlenül e művelet eredményeitől, illetve attól is, hogy persze léteztek olyan kritikái vagy irodalomértelmezői formációk, amelyekre Balassa sem pozitív, sem negatív értelemben nem hatott különösebben. Az életműkiadás viszont alkalmat teremt a talán már történeti igényű vagy szemszögű újraértékelésre, bár eddigi megnyilvánulásai túlságosan heterogének és esetlegesen ahhoz, hogy tisztázhassák, miben rejlik az új évezred első évtizede vége felől nézve Balassa irodalom- és kritikafelfogásának jelentősége. Bán Zoltán András nem minden tekintetben izléses esszéje („Meghalt a Főítész, elmúlt a rút világ!” *Kalligram*, 2008. 11. szám) Balassa kritikusi szerepfelfogását és a „prózaforodulat” irodalmának önképét is befolyásoló értékrendjét lényegében olyan irodalompolitikai helyzetfelismerésre vezette vissza, amelyre a rendszerváltás után maga Balassa sem tudott többé alapozni. Balassa tartózkodása a negatív kritikától innen nézve, szinte kizárólag (irodalom)politikai jelentést nyer (erre volna reakció – az immár szabad kritikai diskurzus önjellemzéseinek egyik mélypontjaként – a „lebaszós” kritika egy ideje erőltetett ideája).

Az életműkiadás 6. darabjához a címet a szerkesztő Mándytól kölcsönözte, az alcímet pedig a nyitó esszéből. A kötet láthatóvá teszi Balassa munkáinak sokat emlegetett hagyó-

mányteremtő gesztusait, illetve – meglepően egységes – képet nyújt arról, hogyan gondolta el (hogyan ábrázolta és hogyan magyarázta) az értelmezést megalapozó szövegelemzés működését. A kötet huszonnégy írást tartalmaz, amelyek 1979 és 2001 között íródtak, döntően azonban a pálya 1980-as évtizedre eső szakaszát reprezentálják. Az utószót jegyző Thomka Beáta is felhívja a figyelmet arra, hogy a tanulmányok műfajukat és stílusukat tekintve meglehetősen sokfélék. (A megjelenési helyekről, esetleges szövegváltozatokról, a válogatás elveiről semmi nem tudható meg – az életműsorozat filológiai megalapozatlanságát legutóbb Tarján Tamás tette szóvá, l. Tarján Tamás: *Mi tanulható Balassától?* [www.revizoronline.hu/hu/cikk/1610/balassa-peter-atkelesi?cat_id=1&first=110].)

A válogatás világosan tagolt képet nyújt arról, milyen hierarchiában rajzolódik ki Balassa számára az, amit az *Újhold* hagyományának nevez (ki): a lírikusok közül Pilinszky, illetve – terjedelmileg – kisebb súllyal Nemes Nagy, a magyar prózatörténetből Ottlik és mellette Mándy munkássága alkotja a súlypontokat (a Mészölyről írt tanulmányok nem ebbe a kötetbe kerültek). Az *Újhold* többi szerzőjének, valamint az egykori folyóirathoz nem vagy csak közvetve kapcsolódó kortársaknak (Székely Magda, Örkény, Rónay György, Weöres, Vas István, Márai és Hamvas) szentelt írások mintegy kiegészítésként csatlakoznak ehhez a képhez. Az egyik kézenfekvő kérdés tehát az *Újhold*-hagyomány mibenlétére vonatkozhatna; ez a kategória jó ideje jelen van a XX. századi magyar irodalom történetének elbeszélésére tett kísérletekben, ám leggyakrabban pusztán utalásként vagy tulajdonnévként. Komoly kérdés, mennyire alkalmas az *Újhold* mint a „hároméves irodalom” egyik (éppen a nyolcvanas években, tehát Balassa vonatkozó tanulmányaival nagyjából egy időben évkönyvként még újraélesztett) fóruma arra, hogy a *Nyugat* és az 1970–80-as évek irodalma közötti meghatározó kapcsoléként a magyar irodalmi modernség kontinuitását reprezentálja. Ez a kérdés a 2007-es új magyar irodalomtörténeti kézikönyvet övező vitákban is

előkerült, abban az összefüggésben, hogy az *Újhold* dominanciája esetleg elfedi a hagyomány más vonalait (l. pl. Márkus Béla: *Ahogy esik*, avagy *Ahogy [nem] lehet*. *Kortárs*, 2008. 7. szám). Nagyobb gond, hogy – egy-két kivételtől eltekintve – nemigen került sor az *Újhold*nak mint önálló irodalomtörténeti kategóriának a meggyőző leírására. Nyilvánvaló, hogy az *Újhold* pozíciója a modern magyar irodalom történetében nem vezethető le a folyóirat egykori programjából, amely – mint Lengyel Balázs *Babits után* című tanulmánya tanúsíthatja – egyrészt inkább volt vissza-, mint előretételező, másrészt az a hierarchia, amelyet a lap a *Nyugat* hagyományán belül felállított (Babitscsal a csúcson), nem minden szempontból felelt meg annak, ami az *Újhold* (persze: nem egységes) poétikáját valójában meghatározta. (Elég itt József Attila költői nyelvének erőteljes jelenlétére gondolni Pilinszkyknél, vagy akár Kassákéra Nemes Nagynál – az utóbbihoz l. Schein Gábor: *Ekhnáton az égben*. *Alföld*, 1994. 3. szám.)

Ebben a tekintetben Balassa tanulmányai sem igazán sokatmondók, legalábbis közvetlenül nem. A már említett nyitó tanulmányban az *Újhold* inkább egy igen tágan körülírt szellemi magatartásforma és morál forrása, amelyből „megtanulható” az irodalom „ünnepi” karaktere, hozzájárulása az érzéki tapasztaláshoz („megéléshez”), a közösségi létezéshez, a szellemi szabadsághoz stb. Az esszé talán olvasható a nyolcvanas évek Magyarországon rendelkezésre álló értelmiségi szerepminták egyikének egyfajta etikai leírásaként, de az *Újhold*nak itt ismét inkább az a funkciója, hogy tulajdonnévként megjelölje az e mintát autorizáló forrást.

A kötet elemzőbb igényű tanulmányai viszont arról az erőfeszítésről tanúskodnak, amely ezt a hagyományt valóban *hagyományként*, *irodalmi hagyományként* is igyekszik megalkotni. Ez a hagyomány hitelesíti annak a következő nemzedéknek az arcukat, amelyet Balassa (ekkor készült kritikái írásaiban) kanonizálni szándékozott. Az így előállított (s mint arra Bán joggal figyelmeztetett, több tekintetben igencsak kizáró) hagyományvonalak közismertek: a szavak

„redukált használata”, „megtisztítása, kiüresítése” Pilinszky lírájában a „nyelvkritikus líra” poétikáját készíti elő (sőt egy utalás megfontolandónak tartja a *Harmadnap*nak a nyolcvanas évek prózájára gyakorolt, rejtett hatását is – ezt akár még a kilencvenes évekből vett példák is alátámaszthatnák!); Babitsot Nemes Nagy és Ottlik közvetíti a jelenhez; Ottlik pedig egyenesen a Kosztolányitól a nyolcvanas évek „prózaforulatáig” húzódó ív legfontosabb eleme. Ezekben az írásokban Balassa ritkán hivatkozik más értelmezésekre – persze fontos, hogy sok esetben nem is nagyon volt mire –, éppen ezért feltűnő, hogy az *Iskola a határon* elemzésében fontos orientációs pont Tandori vonatkozó írása. A Márai *Szindbád hazamegyéről* írott tanulmány a XX. századi magyar epika történetét kiteljesületlen modernizációs kísérletek sorozatának nevezi, amelyben „az epika keresése és előfeltételeinek megteremtése” befejezetlenül maradt: ebben a folyamatban a „prózaforulat” legalább annyira tekinthető a sorozat továbbvitelének, mint fordulatnak.

Mindez, mint ahogyan az ugyanazon tárgyhoz különböző időszakokban visszaforduló tanulmányok viszonya is, pontosan mutatja, hogy Balassa abban az értelemben (is) számol az értelmezés történetiségével, hogy számára egy irodalmi hagyomány jelentése, sőt létrejötte lényegileg a jelen irodalmának függvénye. Mégis, arra a kérdésre, hogy végül is mi szabja meg az *Újhold* klasszikusainak jelentését, fontosabb opciónak mutatkozik egy kimondatlan lényegi előfeltevés a *klasszikus* mű sajátosságáról, nevezetesen hogy a nagy művek önmagukat jelentik és értelmezik. Ez az előfeltevés az értelmezést több szempontból is meghatározza. Az az itt is számtalan változatban visszaköszönő gesztus, amelyben az elemzés önnön kudarcát, elégtelenségét, fölöslegességét (mint az *Iskola a határon*nak szentelt nagy tanulmányban) vagy akár (mint a *Pilinszkyt olvasva – innen* című esszében) a „nem értem” kapitulációját jelenti be, éppúgy ebben leli egyik (kifejtett) magyarázatát, mint az, hogy – s ez visszatérő „módszere” Balassa szövegolvasásának – első lépésként a szöveg által kijelölt

„kulcsszavakat”, avagy „alapszavakat” deríti fel. Arra is van példa, hogy Balassa, miután felvázolja egy lehetséges elemzés különböző szempontjait (párhuzamos szöveghelyeket, utalásokat, ismétlődéseket, világirodalmi mintákat stb.), mellőzi az elemzést, mondván, hogy „sem elemezni, sem minősíteni nem lehet”. Az értelmező és értelmezett nyelv sajátos közelsége sok esetben – s nemcsak a kisebb igényű írásokban (pl. méltatásokban), a kommentár kárára teret nyelő idézetgyűjteményekben, „szószedetekben” stb. – mintha azt sugallná, hogy éppen a stílárús, lexikai stb. érintkezés (vagy legalábbis ennek kísérlete vagy imitációja, sajnos nemegyszer inkább a paródiája) az, ami egyedül szavatolhatja a kritikus ítéletalkotásának vagy értelmezési javaslatának hitelességét. Mindez némiképp (nem is kevésbé) paradox formát ölt Balassánál, hiszen írásmódjának dinamikáját nemegyszer az adja, hogy – egy-egy „kulcsszó” vagy motívum nyomán – éppen az értelmezett szöveg asszociatív hátrahagyása juttatja el bizonyos belátásokhoz (amelyeket aztán hol visszaesetol a kritika tárgyához, hol nem), melyeket ily módon aztán mégsem az értelmezett szöveg motívikus, ismétlési stb. struktúrái fogadtatnak el, mivel meggyőző erejüket valamilyen módon az értelmező nyelvből merítik.

Szilasi László a jelen kötetéről írott recenziójában (Lelkiismeretesség és brutalitás. *Élet és Irodalom*, 2009. 36. szám) irányította rá a figyelmet arra a szakadékra, amely Balassa gyakran nehezen követhető vagy *fordítható* értelmezési és kanonizációs javaslatai és a szövegekre alapozott strukturális-poétikai jellegű megfigyelései között nyílik. A szakadékot átívelő értelmezői „ugrás”, amely – a kor magyarországi kritikai-irodalomtudományos nyelvéből ritkán hiányzó polaritást alkalmazva – a „forma” vagy a „stílus” viszonylag szakszerű elemzését hirtelen hátrahagyva az elemzett mű „világképének” megértéséhez hivatott eljuttatni, talán éppen ezért következik be szükségszerűen Balassa írásainak valamelyik (olykor valóban eléggé váratlan) pontján. Esszéstílusának sajátosságai talán éppen az asszociatív vagy más jellegű ugrások révén meggyőző értekező nyelv performativitását

szolgálják: ide sorolhatók a helyenként dagályosan kiterjedt és módosító tagmondatok közbeiktatásával lassított argumentációba beiktatott, szentenciaszerű vagy pusztá kijelöléseket végrehajtó tö- vagy egyszerű mondatok; a szövegbe stílusterősen, egy-egy kifejezés erejéig betüremkedő, kétes teljesítőképességű szociolektusok („tökölés” stb.) vagy akár a paradoxonok irritáló gyakorisága (mélységesen közösségi magány, hidegen izzó szenvedély, vakmerő szelidség, a távolság mint közelség, „antinarratív történet” és társaik).

Ez ugyan ízlés, elvárás, érintettség függvénye – mindenestre Balassa „ugrásai” közül azok a meggyőzők, amelyek – talán nem is feltétlenül a kritikus intenciója szerint, talán egyszerűen a fogalomhasználatból következően – mégiscsak vissza tudtak kapcsolódni az elvégzett vagy éppen csak jelzett elemzéshez. Ilyen például a pusztá műfaji benyomást rögzítő „hangjáték” kifejezés metaforizált kiterjesztése az egyik Mándy-esszében, amely amúgy szintén tartalmaz egy változatot az elemzés elhárításának szokásos magyarázataira: „Mándy Iván *Átkelés* című kötetének egyes darabjai és egészét belső arányai, viszonylatai szerint aligha lehet és kell külön elemezni. Ennek a magyarázata is benne van a könyvében.” Talán ezért szentel Balassa oly nagy figyelmet a ciklusoknak, kötetstruktúráknak és kompozícióknak (a *Harmadnapon* olvasatában az egyes versek elemzése helyett így ad előnyt a „kötet mint kötet” megértésének). Ha a nagy mű valóban önmagát magyarázza, akkor – s ezt is számtalan helyen megfogalmazza, illetve demonstrálja – minden pontja vagy eleme (szöveghelye vagy sorozatból, ciklusból kiemelt darabja) éppúgy meg kell hogy világítsa a mű egészét, illetve a mű egészének jelentését, mint ahogyan ez a jelentés is ott kell hogy legyen a mű bármelyik pontján. A mű tehát lényegében autoegzetikus rendszer, amely megelőző és meghalad minden kívülről érkező megfajtást – ez lehetne a Balassa líra- és prózaolvasása mögött sejtetett előfeltevések egyik technicizált leírása.

Ilyen rendszer nyilvánvalóan nem közelíthető meg előzetesen tételezett motivikus, szimbolikus és egyéb jelen-

tesek szótárával, bele kell bocsátkozni az autoegzegzésbe, amely – ilyen előfeltevések esetén – szükségszerűen struktúrákból, az önértelmező struktúrákból indul ki. Noha e módszer Balassánál (amint az önértelmező klasszikus, illetve a rész–egész ciklációjaként felfogott értelmezésfolyamat-mintái elárulják) alapvetően inkább hermeneutikai stílusú feltevésekből következik, olykor egyfajta *soft* strukturalizmusként is megjelenik, amelynek *hard* változatait például Claude Lévi-Strausstól ismerjük. A Weöres *Átváltozások*jának szentelt dolgozat újabban – aligha véletlenül – sokat idézett, Balassától némiképp váratlanul szigorúan technicista és személytelen nyitányában – a recenzens szívét melengető módon – a megszólaló ént „az elemzés” harmadik személyű formulája helyettesíti: „Az elemzés a ciklus alapmotívumait alkotó szavak leltárától az egyes verscímek és belső összefüggések, tematikus ívek bemutatásán át halad a 40 szonett szerkezetének és világképének feltárásáig.”

Ezek a „módszertani” önértelmezések egyértelművé teszik, hogy az alapvető lépés valóban a „kulcsszavak” (továbbá: „alapszavak”, „alapítósavak”, „gyűjtőszavak”, „vezényszavak”) megtalálása (egyáltalán érdekes, hogy a nyelvi szintek között messze a szónak jut a legnagyobb szerep Balassa elemzéseiben). E lépés igazolása (és a benne fenyegető önkényességtől való elhatárolása) megint csak a Weöres-elemzésben olvasható (és ennek az elemzés lényegében nem is mond ellent), hasonló strukturalista csengésű józansággal: „A központi fontosságúnak tartott szavak kiválasztása a teljes szókészletből reményem szerint nem önkényes. Egy, az egész ciklusból elvonatkoztatott koncepció, vélemény része – a kiválasztásuk, próbájuk tehát azon múlik, hogy e koncepció végül működik-e, a kiválasztás igazolható-e.” (217. old.) Ez az alapvető kritikai művelet (az írások egy része be is éri ennyivel – ismét Balassa kifejezéseivel: „breviáriumok”, „szószedetek”, „szótárak”, „leltárak” összeállításával és/vagy idézetek bemásolásával) abban az értelemben is, hogy ide vezethető vissza a kritikus tevékenységének lényegi mozzanata, az érte-

lem *felajánlásáé*, amely sok esetben az alapszavak felajánlásával vagy bevésésével egyenértékű (példaként lásd a Pilinszky publicisztikájának szentelt írást vagy a „műelemzés bukását” példázni hivatott *Iskola a határon*-elemzés zárlatát: „Jól jegyezzük meg: *alsó réal, iskola. Határ, végvár.*”). A fentebb jelzett paradoxon ebben az összefüggésben is jelentkezik, hiszen a „felajánlott” alapszavak hálózata, amely azt az előzetes megértést reprezentálja, amelyből a voltaképpeni interpretáció kiindul, sok esetben olyan lexikai-motivikus láncot alapoz meg, amelyben immár kevésbé az értelmezett nyelv újrafelépítésére, mint inkább az értelmezés ajánlatát kifejtő nyelv kibontakoztatására esik a hangsúly. Balassa mint elemző a motivikus hálózatok feltárásában és értelmezésében a leginvenciózusabb, e műveletek akkor vezetnek el a legmeggyőzőbb meglátásokhoz, amikor nem veszítik el a kapcsolatot a tárgyalt szöveg (vagy ciklus, vagy „kötet mint kötet”) struktúrájáról adott leírásokkal. (A gyűjteményben ilyen többek közt az *Iskola a határon* narratív felépítésével számot vető Ottlik-elemzés, de a legkorábbra datált dolgozat is, amely a *Pisti a vérzivatarban* különböző műfaji struktúrák Örkénynél megfigyelhető kölcsönhatásából kiindulva tárgyalja.)

Amint arra Thomka Beáta is emlékezett, az 1980-as évtized második felében figyelhető meg (a jelen kötet alapján is) egyfajta eltávolodás vagy lemondás erről az elemzésmódról. Ebben a gyűjteményben a „*Valami keletkezik*” – „*Semmit sem csinálni*” című „naplórszlet Ottlikról” (1987) egy helyén olvasható Balassa legkifejtettebb reflexiója erre a fejleményre, ahol „a csak irodalmi, a poétikai analízis hatékonyságába, az esztétikai gondolkodás önállóságába vetett mély meggyőződése” iránti újabb keletű kételyeit teszi közzé, melyek helyét – s ez valamiféle történeti fejlemény következménye volna – „a bölcséleti-megismerő funkció” előtérbe kerülése veszi át, s mintegy ennek tudható be, hogy „nem tudom már elemezni, »még jobban«, »még részletesebben« felfedezni-feltárni magam előtt Ottlik művészetét, hanem újra kell értelmezni” (145. old.). Ez a fordulat gyö-

keres módszertani változást nem hoz magával, de a motívumelemző, kulcszó-azonosító technika itt immár jóval nyitottabb, jóval asszociatívabb és esetlegesebb, döntően a kritikus bölcséleti (sokszor egyben bölcselkedő) reflexióit megalapozó nyelvi hálózatot teremt – nemegyszer valóban a kiszemelt irodalmi motívumok és valamely filozófiai, tudományos vagy ideológiai kérdéskör egyszerű egymás mellé helyezésével. Ezen keretek között is található műelemzéseként is meggyőző vagy invenciózus írás (ebben a kötetben ilyen a kései meditáció Örkény *Trilla* című egyperceséről), általában azonban a kockázatok törnek felszínre akkor, amikor az értekezőt mintegy a tárgyalt szövegtől ragadják el a felajánlott alap- és kulcsszavak, amelyeket olykor mintha egyenesen saját magának ajánlana fel, példának okáért valamely téma vagy impresszió megfogalmazására vagy kidolgozására.

Balassa olvasásmódjának e két változata ugyanazon előfeltevés két különböző megnyilvánulása is lehetne. Ez az előfeltevés a jelentést (nem csak, sőt talán nem is elsősorban esztétikai jelentést) hordozó vagy inkább teremtő *forma* fogalmával kapcsolatos. E fogalom használata Balassánál egyébként több tekintetben is a korai Lukácsra vezethető vissza – például a művészi formálás kettős, kifelé elhatároló, befelé a végtelenbe mutató teljesítményére lehetne gondolni az *Esztétikai kultúra* című írásból. A különbség – talán – abból ered, hogy a kommentár melyik szinten, milyen összefüggésben próbálja megragadni vagy körülírni ezt a jelentést, s hogy ennek következtében hol van szükség arra az ugrásra (vagy: akkora ugrásra), amely – az imént citált meghatározást némiképp szabadon alkalmazva – már nem képes számot vetni a művészi forma el- (és le-)határoló teljesítményével. Ha ezen a ponton kellene felelni a válogatást meghatározó kérdésre (*Mi tanulható az Újholdtól?*), a jelentő forma képzele tünik a legígéretesebb válaszlehetőségnek, vagyis az a felismerés, hogy minden szakadék vagy ugráskényszer ellenére, mint az az *Iskola a határon* átfogó elemzésében olvasható, „a legszigorúbb technikai kérdések, így az idővel való vesződés, a keret, a közbevetés

stb., önmagukban: *jelentenek*” – legalábbis abban az értelemben, hogy mintha éppen ennek a belátásnak a megkerülhetetlensége volna az, amire az *Újhold*-hagyomány mintegy ráerősíti értelmezőjét.

Hogy mi tanulható Balassától – azok számára, akik nem (közvetlenül) tanultak tőle – az „*innen*” talán még nehezebben megválaszolható kérdés, e kötet alapján is. A tanulmányokból kirajzolódik az (olykor erőszakosan) invenciózus értelmező arculata, a jelentésalkotás elodázhatatlanságának szenvedélye és egy minta arra, miként lehet a nem-értést nyelvhez juttatni a kritikai diskurzusban. Azt a – mai magyar irodalomkritikát is meghatározó – rekanonizációs és hagyományteremtő erőt, amelyet a közvélekedés Balassa kritikai munkásságának tulajdonít, a kötet egésze azonban ma inkább csak dokumentálja, mintsem magyarázza, elsősorban azt a némiképp archeológiai jellegű feladatot írva elő olvasójának, hogy – ami viszont éppen egy életműkiadás kontextusában valósítható meg a legkevésbé – szembesítse ezeket a szövegeket azzal a már nem létező irodalmi térrel és/vagy közeggel, amelyben hatásukat kifejtették. Szilasi azzal a merész, bár végül elvetett ötlettel zárja már hivatkozott recenzióját, hogy Balassa „szerencsésebb szellemi környezetben olyanná válhatott volna, mint Roland Barthes vagy Walter Benjamin”. Minthogy ez a szerencsés környezet Balassa legtermékenyebb évtizedeiben nem adatott meg a magyar kultúrának, igazságosan sem helyeselni, sem vitatni nemigen lehet ezt a felvetést, és csakis ezen megszorítással nyilvánítható ki bármiféle szkepszis. Benjamin hihetetlen teoretikus-bölcséleti önállósága, vagy azok a fölényesen kidolgozott nyelv-elméleti alapok, amelyekre Barthes a legtudománytalanabb pillanataiban is támaszkodhatott, nem feltétlenül Balassa munkáiban lennének meggyőző párhuzamra a magyar irodalomtudományban és -kritikában. Az viszont párhuzamok és archeológiai kutakodás helyett is kritikus szuverenitásáról tanúskodik, hogy legemlékezetesebb írásai az irodalom *történetét* teszik megtapasztalhatóvá – azzal, hogy egyésként érzékelhető bennük a szöveg

mindaddig ismeretlen jelentésének előlépése, az irodalomtörténeti kapcsolódások mozgásba lendülése, az értelmezés nyelvének megváltozása.

■■■■ KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN

Túry György: Amerikai etikai kritika: irodalom- és kultúratudomá- nyi vizsgálódások a késő huszadik századból

*Kijárat Kiadó, Bp., 2009. 212 old.
(Kritikai zsebkönyvtár 12.)*

Miben alapozódik meg az „etikai kritika” néven ismertté vált, elsősorban amerikai irodalomelméleti irányzat etikai része? Vajon a narratíva nyelvében, egy-egy regény, elbeszélés textusában, textúrájában? Vagy inkább akkor juthat szóhoz a narratíva etikai üzenete, ha a szövegben képződő fikció az olvasóban közvetlen életpasztalattá válik, amit összehasonlít „valódi” életpasztalattával, saját „valóságos” életével? Talán így lehet összefoglalni a könyv első, elméleti felének legfőbb dilemmáját. Túry György elegáns, probléma- és irodalomérzékes, a nagy ismeretanyagot fölényes biztonsággal kezelő, a kritika kritikáját és e kritika alkalmazhatóságát bemutató művében arra az egyáltalán nem magától értetődő feladatra vállalkozik, hogy J. Hillis Miller dekonstrukcionista, illetőleg Martha Nussbaum neoarisztoteliánus etikai kritikáját „összegegyeztetve” – pontosabban: mindkettőből termékeny szempontokat merítve – elkészítse három regény etikai olvasatát. A regények: Maxine Hong Kingston: *The Woman Warrior* (1976); Bret Easton Ellis: *Nullánál is kevesebb* (*Less Than Zero*, 1985; Ford. M. Nagy Miklós. Európa, Bp., 1999) és Toni Morrison: *A kedves* (*Beloved*, 1987; Ford. M. Nagy Miklós. Novella, Bp., 2007). A

könyv tehát a „filozófia és irodalom” tág témakörébe vág, több ponton összehasonlítja az etikai kritika fent említett két változatát más irányzatokkal, tovább gazdagítva és bonyolítva filozófia és irodalom dialógusát. Az elemzések az etikai-kritikai olvasat jelentős példái, amelyek remélhetőleg kedvet csinálnak a műfajhoz, mert Magyarországon egyelőre nem tolonganak az etikai kritika ismerői, még kevésbé a művelői.

Már az is meglepő – érvel helyesen Túry a könyv elején –, hogy az 1960-as évek „nyelvi fordulata” után az etikai kritika az irodalomtudományban megjelent, egyáltalán megjelenhetett. Különösen a hetvenes évek elején-dereacán, az amerikai „új kritikát” és a strukturalizmust részben továbbépítő, részben leváltó dekonstrukció nyomán – és még a nyolcvanas években zászlót bontó új historizmus (pl. Stephen Greenblatt) és új amerikanizmus (pl. Sacvan Bercovitch) meghirdetése előtt – általánosan élt az a nézet, hogy „minden szöveg”; minden – így az etika és az esztétika is – nyelvileg megalapozott, és egyszerűen nincs mód, hogy egy nyelvtől független, közvetítetlen „realitás” talaját érezzük a lábunk alatt, vagy olyasmit észleljünk, amit „nyelven kívüli valóságnak”, „világnak” tekinthetünk, amihez „hozzámérhetnénk” azt, amit nyelviként tartunk számon. A nyelv pedig történeti, tehát kontextuális, sőt lévén kontextualizáló s ezáltal relativizáló, lehetetlenné teszi, hogy nyelven kívüli, „objektív” és „univerzális” értékekre hivatkozzunk, hogy az emberi cselekvéseket vagy a műalkotásokat „ott kint”, valami nyelvtől független tett- és értékvilágban ítéljük meg. Amikor e nyelvelméletet vallva valamiféle „érték” után nézünk, mert azt is látjuk, hogy etika és esztétika elképzelhetetlen érték kategóriák nélkül, úgy járunk, mint a mondabeli hős, aki a mocsárba zuhanva azt találja, hogy semmi sincs a mocsár „szélén”, a mocsártól „függetlenül”, amibe kapaszkodhatna, ezért jobb híján a saját hajánál fogva próbálja magát kirángatni belőle. Vagyis messzemenő következményei vannak, ha „minden szöveg, minden nyelv”: a „nyelvi fordulat” előtt még bevett, az esztétikum (pl. egy regény „értékvilága”) és etika

(„hogyan éljünk?”) viszonyát vizsgáló kategóriák – legalábbis első látásra – értelmetlenné válnak; nem tehető fel az a kérdés, „hogyan hat egy mű az olvasó mindennapi életére?”, vagy hogy „ebben és ebben a regényben helyesen döntött-e X, amikor engedett Y csábításának, és nem tartott ki Z mellett?” – és így tovább. Ezek a kérdések nem azért válnak értelmetlenné, mert például X, Y és Z „szövegbeli, fiktív alak”, és tilos őket „valóságként” kezelni, hanem azért, mert a maga „mindennapi életével”, szövegen kívüli „valóságával” az olvasó válik „szöveggé”, „nyelvi képződménnyé”, ha tetszik, egyenesen „fikcióvá”. A híres „élet” nem más, mint egy másik „szöveg”, a regény mellett vagy ellene szóló, hatalmas, másik „narratíva”. Olvasó és „regényhős” egyaránt „szövegalak”.

J. Hillis Miller „etikai fordulata” azért jelentős, mert anélkül dolgozta ki prózai művek egyik lehetséges etikai olvasatát, hogy feladta volna a „nyelvi fordulat” felismeréseit, persze – mint lejjebb kiderül – itt lappanganak elméletének kérdőjelei is. Pozitív tézise Immanuel Kant egy lábjegyzetéből indul ki: „Egy személy iránti tiszteletünk voltaképpen ama törvény [...] iránti tisztelet, amelynek példája az illető” (*Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*. Gondolat, Bp., 1991. 29. old.). Miller analógiát lát – vagy talán „egyenlőségelet is tesz” – „szöveg és [egy regényben, elbeszélésben létező] (fiktív) szereplő, szövegszerűség és egy narratívában megjelenő karakter közé”, és „mind a szöveg, mind a fiktív szereplő mint az erkölcsi törvény reprezentánsa jelenik meg” (45. old.). Vagyis Miller úgy csempézi vissza az etikai dimenziót, hogy az olvasót s ezáltal az *olvasott* szöveget tekinti elsődlegesnek, majd azt állítja, hogy „az etikai dimenzió elkerülhetlenül és szükségszerűen része az olvasás és értelmezés folyamatának, [...] éppen az etikának a nyelvben való meghatározottsága miatt” (72. old.). Mint Túry is megállapítja, Miller elsősorban azzal marad adós, hogy az etikai dimenzió „elhelyezkedéséről” számot adjon: pontosan hol jelenik meg, méghozzá a szükségszerűség erejével? Az olvasó *személy* elismeréséből fakadóan magából az

olvasóból „származik”? De hiszen ő maga is szöveg. Az olvasásból mint cselekvésből? De az elválasztható-e az olvasótól? Az olvasott *szövegből*, azaz magából a nyelvből? Akkor vagy azt kell feltételeznünk, hogy minden nyelvi megnyilvánulás hordoz valamiféle etikai dimenziót (amelynek „eredete” megint izgalmas kérdés, de kérdés), vagy bizonyos regényeknek (bizonyos regények szövegének?) van ilyen dimenziója – de milyen kritériumok alapján mérhető fel?

Bár Miller hajlik annak elfogadására, hogy „mindenféle nemnyelvi dolog is létezik” (50. old.), ugyanakkor kitart az olvasó személy „szövegmi volta” mellett, miközben megengedi, hogy a regények és elbeszélések szeplőihez úgy viszonyuljunk, mint hús-vér alakokhoz, azaz például mint önmagunk „valóságához”. Helyenként minden nyelvi megnyilvánulásnak etikai dimenziót tulajdonít; például így ír: „Az etikai ítéletek és felszólítások az emberi nyelv szükségyszerű velejárói. Nem tudunk nem ítélkezni jóról és rosszról.” (*The Ethics of Reading*ben. Columbia University Press, New York, 1987., idézi Túry, 49. old.) Ám ez még semmit sem mond arról, minek *alapján* ítélünk valamit jónak vagy rossznak, és lehet-e ítéletünket utólag helyesnek vagy helytelennek minősíteni. Miller mindenestre az „etikai” minél nagyobbra tágitásával igyekszik fenntartani az etikai olvasás legitimitását; szerinte az olvasás mint etikai aktus egyik elengedhetetlenül fontos része, hogy a narratívák fiktív alakjait a *prosopopeia* trópus példáiként lássuk, azaz „arcot, nevet, hangot” adjunk „a távollevőnek, az élettelennek vagy a halottnak”, tehát a fiktív alakokat mintegy „feltámasszuk”, valóban „megszemélyesítsük” és magunkkal „egyenrangúnak” tekintsük (mondhatnánk: azzal az „ontológiai státusszal” ruházzuk fel, amelyet önmagunknak és embertársainknak tulajdonítunk). Ugyanilyen elengedhetetlen, hogy azt is belássuk – ami egyben a jobb híján „posztmodernnek” hívott korszak egyik, Nietzsche és Heidegger nyomán lefektetett alaptétele –: a nyelv nem, vagy nemcsak eszköz az ember kezében, hanem – Miller szavaival, Túry tolmácsolásában – „sokkal

inkább az, ami elgondolja az embert és világát” (50. old.). Vagyis – igyekszem értelmezni, Miller szerint hogy zajlik ez a folyamat – a *prosopopeia* kétirányú: egyfelől megszemélyesítjük – természetesen a nyelven át – a nyelvet, hogy azután a nyelv elgondolhasson, vagyis személylé, személyiséggé avathasson bennünket. Ezek a bonyolult folyamatok tehát még mind nyelvi, ennél fogva az igazi dilemma nem az, hogyan egyeztethető össze a személy, az ember „szövegmivolta” azzal, hogy fikatív alakokat „hús-vér” személyiségként kezeljük: ezt még – mint láttuk – feloldhatjuk azzal, hogy önmagunk hús-vér mivoltát is szövegnek tekintjük. Az igazi kérdés az: miért tekintünk bárkit is – „valódi” vagy fikatív alakot – egy „törvény” letéteményesének, továbbá milyen törvény ez, honnan ered, van-e nyelven túli érvénye, valósága? Milyen törvény példája az a bizonyos kanti „illető”?

Miller eredeti és érdekes válasza a narratíva ontológiai státusát is új megvilágításba helyezi. Az elbeszélés ugyanis nemcsak „elmesél”, „kibont”, „kiterít”, s ezáltal értelmez egy történetet, hanem mintegy az elbeszélő/olvasó és a törvény „közé” ékelődik: a narratíva és a benne szereplő (fikatív és szövegvalóságú, de épp ezért velünk rokonítható) alakok egyszerre mutatnak, „mutogatnak” a törvény felé, és zárják el az utat az elől, hogy a törvényt „színről színre” lássuk, hogy tételiesen megfogalmazhassuk. Az én értelmezésemben ez azt jelenti, hogy a narratíva az egyetlen lehetséges utunk a törvényhez, miközben egyben „halogatás”, sőt „kifogás”, hogy soha ne érkezzünk el hozzá, hogy ne kelljen a „Bíró” elé járulnunk. Az embernek óhatatlanul Kafka jellemzően rövid novellája, *A törvény kapujában* jut eszébe, ahol például az ór köpenyében megbújó bolhák számlálgatása, a velük való „ismerkedés” tölti ki a várakozó és egyben az elbeszélés idejét. Minden narratíva egyszerre visz közel és távolít el attól, amit „teljességnek” (teljes megismerésnek, életnek, boldogságnak stb.) szeretünk nevezni, amire mint „objektív”, „nyelvtől függetlenre” vágyunk, s így a narratívákhoz fűződő viszonyunk (bennük való bárminemű részvételünk) jellemzése egyben általános léthelyzetünk leírás-

sa is. Egy fikatív alakban, aki éppúgy szövegbe ágyazott, éppúgy „szövegvariáns”, mint mi, ugyanúgy tisztelhetjük a törvény egyik példáját, mint önmagunkban vagy egy másik, hús-vér emberben, de éppúgy lehetünk „dühösek” is rá, hogy „feltart” minket: „ugyan mit *szöveg*el még”, miért nem hagyja, hogy a törvényt a „maga valójában” pillanthassuk meg? Mivel Kantnál kétségtelenül van egy, a nyelv és a tudás relativitásától független, illetve függetlennek tekintett, akart erkölcsi törvény, Miller nyilvánvalóan átértelmezi Kantot. Még hozzá érdekesen és természetesen, mivel nem az embert helyezi a törvény uralma alá, hanem mintegy a törvényt az emberbe – az egyes emberbe, énbélem és a mindig adott Másikba. Miller szerint az ember nem úgy példája, letéteményese a törvénynek, hogy felismert egy kész és megfogalmazható törvényt, és annak alapján cselekszik, hanem úgy, hogy *mindannyian*, akárhol legyünk is, csupán útban vagyunk, csakis útban lehetünk a törvény felé – és ez maga is valamiféle törvény.

Miller a talán leghíresebb normatív etikát tekinti kiindulópontnak, a kantit. Martha Nussbaum ezzel szemben a szintén maig nagy hatású „boldogságetikát”, Arisztotelészét. Nussbaum nyelvelméletében is arisztotelianus, ami az én értelmezésemben azt jelenti, hogy a nyelv és a világ különálló entitás, a nyelv az ember eszköze, amellyel viszonyul a világhoz, amellyel rámutat, utal, referál, megjelenít, reprezentál (nem teremt, hanem „előteremt”) – ahogy például Arisztotelész *Poétikájában* is a cselekmény, a *muthos* az emberi cselekvés leképezője, az emberi cselekvéssel párhuzamosan futó, tipizáló, esszencializáló modell, amely a lényegest a lényegtelenről egy „fővonal” mentén, a lehetséges és a szükségszerű modális logikai szabályai szerint választja el. A *muthos* ilyen módon „utánoz”, azaz tulajdonképpen maga a *muthos*, a cselekmény, a meseszöveg, egész pontosan annak tudatos, tömörítő, logikus megszerkesztése a híres *mimézis*. Ezért az utánzó nem is a drámai szöveget megjelenítő színész, nem is a színpadi látvány „általában”, nem az olvasónéző, de nem is maga a nyelv, hanem a szerző, a (drámai) költő, író.

Nussbaum természetesen összeköti Arisztotelész esztétikáját és etikáját, de nem a *Poétikát* akarja megérteni az etikan keresztül, mint egykor Lessing, hanem az etika, az etikai olvasat számára keres fogódzót Arisztotelész esztétikájában (megjegyzem, Miller, a számtalan jól ismert érintkezési pont ellenére, sehol sem kapcsolja össze Kant etikáját és esztétikáját, hogy miért nem, az külön tanulmányt érdemelne). Ez a fogódzó épp a *muthos*, a cselekmény megszerkesztettsége, vagyis egy formai elem, amely a művön belül Arisztotelész számára is tartalmivá válik. Nussbaumnál „az etika a narratívára annak formai komponense által kapcsolódik”, „etika és narratíva között a forma az összekötő kapocs” (84. old.). Ez vezet ahhoz a – meghökkentő, és persze nem problémamentes – tételhez, hogy „az erkölcsi kategóriák *csak* akkor érthetők meg, ha látjuk, hogyan ágyazódnak narratívákba” (idézi Túry, 85. old.). Vagyis a narratíva, a megszerkesztett elbeszélő-struktúra nem egyszerűen „hordozója” az elbeszéléstől függetlenül, fogalmilag is megalkotható erkölcsi tételnek, hanem a *feltétele*: az ember etikai dimenziója nem fogható fel anélkül, hogy valamiféle történetben élénk ne terülne. Az elbeszélésnek persze nem kell „nagyregénynek” lennie; lehet egészen rövid is, de megszerkesztett, koherens narratívának kell lennie. Mindez részben egybecseng Miller elképzelésével etika és narráció elválaszthatatlanságáról, részben viszont ellent is mond neki, hiszen Nussbaum a narratíva megszerkesztettségét az etikai értelemben vett „fegyelem”, „tartás” tükörképékként, letéteményeseként fogja fel, miközben Miller épp amellet érvel, hogy a narratíva textúrája legalább annyira építi, mint amennyire szétbontja, destabilizálja, dekonstruálja a törvény felé vezető utat – épp ebből fakad a törvény élénk tárulásának örök „halasztódása”, amely mindig csupán ígéret marad.

Itt Nussbaum fejtegetéseinek egy újabb összefüggése világosodik meg. A *Poétika* szerint a szerző felelős azért, hogy a cselekmény oly módon formálódjon tartalmi értelmező tényezővé, hogy az események lehetséges és szükségszerű logikai mozzanatainak

figyelembévitelével pontosan legyen megszerkesztve: ekkor hat, ekkor döbbenhetünk rá a cselekményben modellezett eseménysorok kapcsán saját életmenetünk rejtett és újra felfedezett összefüggéseire. Mint pedig azt Túry (Cora Diamond Nussbaum-kritikája kapcsán) kimutatja, Nussbaumot, amikor kedvenc szerzőit, elsősorban Henry Jamest olvassa, nem annyira a szövegben kibontakozó, a szereplők, az élethelyzetek, a döntések s az ezáltal kialakuló, persze mindig is az olvasó interpretációjában létező cselekményfordulatok etikai implikációi érdeklik, hanem a *szertő* mindezek alapján rekonstruálható etikai meggyőződése: „a fő hangsúly [...] mindig a *hogyan élünk* kérdésén, és azon van, hogy az adott regény mi módon közvetíti az íróknak *erre* vonatkozó nézeteit” (Diamond, idézi Túry, 81. old.).

Nussbaum tehát elsősorban egy-egy nagy regényíró (Henry James, Dickens) szövegben kiterített, mintegy a textusban „szétszórt” etikai nézeteinek összeszedettségével arra a kérdésre akar válaszolni, hogyan élünk – arisztotelészi értelemben – erényesen, hogy elnyerjük az *eudaimoniát*, a boldogságot, jólétet. A regényalakok és a helyzetek, események, amelyekben szerepelnek, ugyanúgy példáká válnak, mint Millernél, de nem a törvény reprezentánsaivá, hanem erények és hibák követendő és „nem ajánlható” (talán egyenesen „elrettentő”) példáivá, amelyek mintegy a „gyakorlatban” mutatják be, „hová vezet”, ha valaki követi, vagy épp nem követi az író rekonstruálható etikai elveit. Nussbaum elemzéseiben ezért mindig található a régi, jó „erkölcsi mondanivalóhoz, tanuláshoz” hasonló üzenet, amely értelmezéseit persze némileg – de szándékosan, vállaltan – didaktikussá teszi.

Nussbaum gondolata, miszerint az etikai dimenzió csak narratívákon keresztül juthat szóhoz, hasonlóan Paul Ricoeur nézetéhez az *idő* filozófiai fogalmáról, amelyet a *Temps et récit* (1983–85) című művében fejtett ki: az embert mint történeti lényt meghatározó idő abban a mértékben válik humanizált, azaz érthető, belátható idővé, amilyenben egy narratív műfajban, közelebből annak cselek-

ményében megformálódik, kifejeződik, artikulálódik. Az ember önnön létét és ennek szükségszerű időbeliségét, időbe ágyazottságát a mese-szövevényben való részvételen keresztül éli, majd érti meg. Ricoeur a francia strukturalizmus eredményeitől az angolszász filozófiáig mindent megmozgatott, hogy a hermeneutikai fenomenológiát narratív elméletekkel, elsősorban tényleges narratívák, „nagyregények” elemzéseivel (Virginia Woolf: *Mrs. Dalloway*; Thomas Mann: *A varázshegy*; Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában*) egészítse ki az „idő” mibenlétének értelmezése kedvéért. Bár Ricoeur nemigen sorolható az „etikai kritika” művelői közé, ő is Arisztotelészből indul ki (és persze Augustinusból), mint Nussbaum, viszont megítélésem szerint jóval alaposabban.

A kérdés, hogy az etika a nyelvben alapozódik-e meg, vagy pedig a „való” életet „meghosszabbító”, reprezentáló, a való élet „kísérleti terepének” is felfogható narratívákban, kísértetiesen hasonlít arra a kétségre, amely a Shakespeare-kutatókat a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején, a *New Criticism* térhódítása idején fogta el: a drámák hőseit, jellemeit és cselekményét tekintsük-e az elemzés fő tárgyának, vagy azt a költői-metaforikus-emblematikus nyelvet, amelyen a Shakespeare-drámák íródtak? Persze a válasz akkor is az volt: az egyik nincs a másik nélkül, hiszen a hősök beszélnek, illetve a nyelv az ő szájukból folyik, de melyik *konstituálja* a másikat? Ennek kapcsán vehető fel az a kérdés is, vajon Miller és Nussbaum miért veszi adótnak, hogy etikai kérdésekkel éppen narratívákban, elsősorban ún. „nagyregényekben” szembesülünk? Szólnak-e érvek az ellen, hogy a drámát, vagy akár a lírai költészetet is az etikai közegének tekintsük? Miller elemzi George Crabbe *The Parting Hour* című versét, de az is elbeszélő költemény; szól az *Oidipusz királyról* is, de kedvencei Melville *Bartlebyje* és az angol viktoriánus regény. A *Poétikát* oly sok haszonnal forgató Nussbaum esetében is nehéz megértenem, miért hagyja figyelmen kívül a drámát. A *Poétika* persze beszél narratív költeményekről, de középpontjában mégis-

csak a dráma, ráadásul a tragédia áll, és a tragédia mindig is alkalmasnak tűnt etikai, sőt súlyos etikai kérdések tárgyalására. Ha – ahogy Túry jellemzi Nussbaum álláspontját – igaz, hogy „helyes etikai döntések meghozatalánál, illetve cselekedetek és jellemelek etikai megítélésénél a kizárólag racionalitásra alapozott hozzáállás nem elégséges, hanem szükségszerűen és minden esetben kiegészítendő, sőt korrigálandó az érzelmek, az egyediség/különösség, az értékek pluralitásának és a véletlenszerű események számbavételével” (86–87. old.), akkor miért marad ki a dráma? Miért gondolja Nussbaum, hogy „a regény az *egyetlen* [kiemelés tőlem – K. G.] adekvát és legitim terepe ezen [etikai] összetevők bemutatásának és befogadásának: a filozófiai diskurzus elvont nyelve erre nem alkalmas” (uo.)? Aki az irodalmat, legalábbis bizonyos területeken, a filozófia fölé helyezi – némileg persze elégtételt is véve különösen az angol–amerikai analitikus filozófia irodalomellenes korszakán –, hajlamos a filozófiát leegyszerűsíteni. Hiszen már az is kérdés, mit fogadunk el filozófiának, hogy azután szembeállítsuk az irodalommal. Mert hogyan is állna, mondjuk Kierkegaard, Nietzsche, vagy akár a kései Wittgenstein filozófiája csupa elvont fogalomból? Valószínű, hogy sohasem volt *akkora* az ellentét, s ezért nem is kellett a filozófiával szemben az irodalom „megváltó kegyelmét” annyira hangsúlyozni, mondván: az irodalom „ott folytatja”, ott „veszi át a stafétabotot”, ahol a „fogalmi” filozófia csődbe jut. A „kontinentális” filozófusoknak (Schelling, Hegel, Heidegger, Sartre stb.) sohasem kellett különösebben megindokolniuk, miért írnak irodalmi művekről is, sőt irodalmi műveket.

Nussbaum elismeri, az antikvitásban a tragédia plasztikusan jelenítette meg „ütköző értékek konfliktusát”, de azt semmivel sem támasztja alá, hogy erre a modern korban miért a regény műfaja a legalkalmasabb, miért hagyhatók figyelmen kívül például Csehov vagy Ibsen drámái, amelyek a modern dráma kezdetét jelentik. Nussbaum szerint a regények „a plurális kvalitatív gondolkodás értékét és gazdagságát mutatják meg, az olvasót pedig hozzásegítik egy gazdag, kvalitatív

látásmód [percepció] kifejlesztéséhez” (idézi Túry, 97. old.). De van-e az „értékek pluralitásának” gazdagabb arénája a drámánál, ami mindig is kevésbé volt „autoriter” és „hierarchikus”, mint a regény? Miért van az, hogy a narratívaelmélet egyik nagy fordulatát Bahtyin „dialogikus képzelete” jelentette, amely nyilvánvalóan a drámából kölcsönözte a narratíva értelmezési szempontjait, miközben a drámaelemzés – és elsősorban a shakespeare-i drámáé – sok esetben olyan „következetlenségeket” kért számon például a *Macbeth*en („hány gyermeke is volt Lady Macbethnek?”), amilyeneket inkább egy vérbeli XIX. századi realista regényben lehetne kifogásolni? És végül: miért van az, hogy az etikai kritikához is gyakran sorolt Stanley Cavell épp Shakespeare-t tette fő vadászterületévé, s egyébként már a hatvanas évek végén is úgy elemezte a *Lear király* szereplőit, mintha „hús-vér” alakok lennének? Ma az ilyesfajta bátorságot Nussbaum, sőt Miller kapcsán gyakran illeti elismerés; a hetvenes években Cavell szinte ki volt átkozva az (analitikus) filozófiából, mert „irodalommal keverte a filozófiát”; a Shakespeare-kritikából pedig még inkább ki volt zárva, mert „humanista” olvasatokkal próbálkozott az új historizmus és a kulturális materializmus historizáló-kontextualizáló indulása idején.

Ezek a problémák természetesen túlmutatnak azokon a kereteken, amelyeket Túry György könyve gondosan maga köré épít, kijelölve önnön illetékességi köreit. A könyv második, körülbelül szintén száz oldalas a regényelemzések teszik ki, amelyek éppoly igényesek, következetesek, alaposak és lényeglátók, mint az elméleti fejtegetés. A Kingston-regény értelmezése például sikeresen állítja a középpontba a „csönd megtörését”, a „kimondhatatlant”, és von párhuzamot a nőalakok között. Igen érdekes gondolat, hogy valakit fikcióval „valósággá” lehet teremteni, mialatt egy valóságos személyt oly mértékben lehet „fikcionalizálni”, hogy léte egyszerűen kitörlődik. Hogy honnan? Belőlünk, hiszen ki máson át léteznénk egyáltalán, mint egymáson keresztül, szerencsés esetben egymás szemében tükröződve? Itt párhuzamot

lehet vonni *A kedves (Beloved)* kapcsán fejtegetett „felfoghatatlannal”, „elmondhatatlannal”, különösen mert Morrison a könyvét a felejtés ellen írta. *A Nullánál is kevesebb* elemzésében kitűnő meglátás, hogy ez a regény az *abszurd-szatirikus realizmus* kategóriájába tartozik. Mégis *A kedves* értelmezése a legizgalmasabb, talán mert a legjobban megírt regény a három közül. Az egész etikai kritika allegóriáját láttam abban, amikor azt olvastam: „Kedves [Beloved] testesíti meg a regényvilág etikai alapzatát” (187. old.), Kedves pedig lebeg, hol szellemként, hol hús-vér leányként, eltűnik és felbukkan, és számtalan jelentést szív magába az afrikai amerikaiak meg nem írt történelmétől a hiányon át a létező (teljesebb) jelenlétig. Az irodalmi etikum számomra úgy van és nincs egyszerre, hogy ha keresem, eltűnik, mert „erkölcsi tanulsággá” silányul, ha pedig nem keresem, a lehető legkomolyabb dolog a világon, mert mindig *engem*, az olvasót szólít fel állásfoglalásra, beszédre. Mert a beszéd is (etikai) tett, s ez íróra és olvasóra egyaránt vonatkozik; a legnehezebb feladat talán minden szavunkat felelősséggel kiejteni és leírni, holott itt kezdődik a hallgatás, a beszéd, az írás és az olvasás.

Túry György egyik összegző bekezdése szerint Miller és Nussbaum látásmódjának „összebékítésére esélyt az adhat, ha a szövegszerűséget, azaz a nyelvben és a nyelv által való meghatározottságot azzal a megszorítással fogadjuk csak el, hogy a nyelv és a szöveg önreferencialitása mellett teret biztosít referenciális értelmezésünknek is” (123. old.). Arra a kérdésre: „Nyelvet vagy életet?”, tehát Túry Györggyel együtt azt válaszolom: mindkettőt.

Jacques Rancière: Esztétika és politika

Slavoj Žižek utószavával. Ford. Jancsó Júlia. Múcsarnok, Bp., 2009. 64 old., 650 Ft

Esztétika és politika: össze lehet őket kapcsolni? Van érintkezési pontjuk? Lehet politikai művészetet csinálni ma? Hiszen úgy tűnik, éppen a művészet politikai kontrollján, illetve a művészetnek a társadalmi utópiák szolgálatba állításán sikerült végre túllépnünk.

Megannyi teljesen hibás és felesleges kérdés – állítja Jacques Rancière. Úgy teszünk, mintha az egyetlen kérdés az lenne itt, miként lehet összekapcsolni e két, jól ismert és jól definiált területet – esztétikát és politikát –, miközben valójában sem az egyik, sem a másik mibenlétével nem vagyunk tisztában. A kérdés ugyanis azonnal megváltozik, sőt magától megoldódik, mihelyt jobban megvizsgáljuk, mit nevezünk politikának, és mit nevezünk esztétikának.

Mert mi is a politika? A hatalom elosztása és a hatalomért folyó harc? Vajon valóban abban áll a politika lényege, amit az úgynevezett politikai újságírás és az általa uralt politikai közbeszéd politikának nevez? A szavazati százalékokban és a népszerűségi listákban? Abban a keretben, ahol program és bármiféle választási ígéret nélkül választhatunk számunkra rokonszenves, a mi politikai képzeletünkbe jobban illeszkedő pártot? Az ígéret korának vége – állítja Rancière az 1988-as francia elnökválasztásokat elemző írásában –, a politika utáni korban a politikusok többé egyáltalán nem tartják feladatuknak, hogy bármit is ígérjenek. 30 évvel később immár mi is pontosan megérthetjük, mit jelent ez. Az intézményes politika hazánkban is az ígéretek utáni korba lépett. Létezik a hatalom elosztásának egy gépezete, amely saját intézményes játékszabályait követi, saját ördögi körében forog anélkül, hogy bármiféle kapcsolatba kerülne a polisszal vagy a démoszsal, a közösséggel és

a sokasággal. Ha ezt nevezzük politikának, lelkünk rajta, de tudnunk kell – mondja Rancière –, hogy ennek semmi köze ahhoz, amit a politika szó valójában – mind görög gyökereinél, mind modern formájában, a felvilágosodást követően – jelentett.

Politika ugyanis nincs minden időben, bár hatalom és hatalmi harc mindig van. Politika Rancière *Mésentente* című műve szerint csak ott van, ahol a megszólalásért folyik harc. A politika: disszenzus, az egyet nem értés megteremtése, ahol az, aminek nincs nyelve, csak hangja, megteremti saját nyelvét és ezzel saját láthatóságát. Azaz a politika még csak nem is a konszenzus elérésének diskurzív szituációja, a konszenzus inkább eltakarja a valódi politikát lehetővé és szükségszerűvé tevő sérelmet, amely minden társadalomban, vagy legalábbis minden demokratikus társadalomban jelen van. Minden *polisz*, minden állam és minden társadalom, sőt minden kor létrehozta a megszólalás és az érzékelés sajátos kereteit, amelyekben mindennek megvan a maga helye, a maga láthatósága, a maga kimondhatósága. Az érzékelhető fel van osztva. Csakhogy ennek a felosztásnak, ennek a rendnek és hierarchiának ki nem mondott alapja az az alapvető egyenlőség, amely e felosztás bázisát, a közösség egészét és egységét definiálja. Ezen egység nélkül semmit nem lehetne felosztani. Márpedig a felosztásnak mindig vannak vesztesei, akiknek nem jut semmi a felosztásban – nincs képviselőjük, nincs beszédük, nincsenek „témáik” –, noha az egység konstitutív részei. Ezeknek az egységnek nyelvet adni, megjeleníteni őket politikai feladat: a munkásmozgalom, a feministák, az afroamerikai polgárjogi mozgalmak mind olyan konstituensei voltak a modern liberális demokráciának, amelyek megteremtették a *démosz* egy-egy korábban láthatatlan részének nyelvét. Nem a demokratikus konszenzus, hanem a demokratikus disszenzus módján, nem a liberális demokrácia képviselői-reprezentációs eszközeivel, hanem a politikai harc eszközeivel. Fel kell-e sorolnom azokat a csoportokat a mai magyar társadalomban, amelyeknek nincs nyelvük, de konstitutív részei a társadalom egészének? Nem szeretnék

ennyire konkrét lenni, nem az én dolgom, hogy az legyek. A politika nem más, mint létrehozni az érzékelhető olyan újrafelosztását, ahol láthatóvá válnak a közösség azon alkotóelemei, a sokaság azon kommunikatív konfigurációi, amelyek a látható rendjének mind ez idáig nem voltak részei.

Na de mi köze ennek az újrafelosztásért folytatott harcnak az esztétikához? – kérdezhetnénk. A művészetnek nem feladata, hogy felszólaljon bármelyik csoport vagy egyén érdekében, nem feladata a politikai harc, megvan a maga baja, a maga sajátos szerepe a társadalom és kultúra rendjében. Egyébként is, a posztmodern művészet a szabad játék művészet, ahol feladtuk a megjeleníthetetlen és megalkothatatlan Másik ábrázolásának vagy létrehozásának modernista ábrándját, és a művészet szerepét az eldönthetetlen, a véletlen, az esetleges, a formátlan létrehozásában jelöltük meg, azaz nem is annyira a reláció, mint inkább a találkozás esztétikája felé irányítottuk.

Ám az esztétika történeti képződmény, amely még nevet is csak a XVIII. század közepén kapott. Rancière értelmezésében az esztétika a művészetek egyik nagy rendszerezési módjának neve, annak, amelyik szemben áll a művészet etikai és mimetikus rendjével. Mindezek a nagy rendszerek az érzékelhető egy-egy speciális felosztását hozzák létre. Az etikai rendszer, amelynek Platón filozófiája a paradigmája, nem a politika nevében száll szembe a művészetekkel, ahogy azt oly sokszor félreértik, hanem elutasítja mind a politikát, mind a művészeteket egy olyan társadalom nevében, amelyben nincs sérelem, következésképpen nincs újrafelosztás, így nincs sem politika, sem művészet. A mimetikus rend – amelynek példája Arisztotelész filozófiája – a cselekedetek hierarchikus osztályozására épül, ahol a művészet a cselekvés egy sajátos, utánzó fajtája, amelynek megítélése attól függ, hogy mennyire képes megjeleníteni a létezők és a cselekedetek hierarchiáját.

Amikor az érzékelhető felosztásának esztétikai rendje megjelenik a XVIII. század legvégén, akkor a hierarchiával szemben jelenik meg. Létrehozza az érzékelhető dolgoknak egy

olyan rendjét, amely eltörli ezt a hierarchiát. Kant előzetes fogalom nélküli szabad játéknak tekinti az esztétikai ítéletet, azaz nem hierarchikusnak; Hegel a holland festészetet a történet előre adott hierarchiájával szemben tünteti ki; Stendhal az érzéki benyomások sokaságának nem hierarchikus rendjét állítja szembe a hagyományos történetmeséléssel, Flaubert és Zola a leírást az elbeszéléssel. A mimetikus művészet hierarchiáját elsősorban a történet adta, az esztétikai művészet az érzékeltek egyenrangú sokaságának művészet. Ezt az egalitarizmust már Schiller is mint politikai projektumot tárgyalta: a politikai forradalom hierarchikus, csak az államformák felcserélésére korlátozódó formájával szemben az ember esztétikai nevelése az értekek egyenlőségének síkján hoz létre új társadalmat, amikor az érzékelhető felosztását változtatja meg. Rancière értelmezésében ez a közvetlen előzménye Marx projektumának, az új társadalmi viszonyok termelésének. Következésképpen nincsen „esztétikai ideológia”, a művészetnek a politikától való elválasztása. Valójában a művészetek esztétikai programja nem más, mint politika. Nem kell összekapcsolnunk az esztétikát és a politikát, mert eleve ugyanannak a projektnek – az érzékelhető újrafelosztásának – két formájáról, két kifejezési módjáról van szó.

Túlvagyunk-e ezen a programon? Beléptünk-e a posztmodern korba, a táblakép utáni korba, a „nagy elbeszélések” utáni korba, az esztétika utáni korba, az ígéretek és ideológiák utáni korba? Ezek a kérdések Rancière szerint megint elvétik a lényegét: történeti szekvenciaként, korok egymásra következőeként tárgyalják azt, ami valójában benne volt már az esztétikai művészet programjában megszületésétől fogva. Az esztétikai művészet ugyanis kezdettől egyfajta autonómiát mutatott – autonómiát a dominancia hierarchiájával szemben – és az élettel való keveredést, minthogy az új, az érzékiség alapján létrejövő életet definiálta. Ez a két, ellentétes mozzanat – autonómia és heteronómia, az élettel való keveredés és az attól való függetlenség egymásrataltsága – kezdettől fogva egyfajta eldöntetlenséget vitt az esztétikai programba. A kortárs

művészet nem új, posztmodern problémákat vet fel, hanem ezen eredendő problémák tudatosítója, amely több eltérő választ szül.

Nagyon is van különbség ugyanis az 1970-es évek művészete és a mai között. Ez azonban nem a modern-posztmodern ellentétében áll, hanem az érzékelhető új felosztásban, az esztétika rendjén belül két, különféle újrafelosztási logikából. Az egykori dialektikus ellentéteket a mai művészet tiszta heterogeneitásba fordítja át. A felosztás logikájának megváltoztatása azonban ma éppúgy politikai feladat, mint egykor, amikor ennek dialektikus felfogása még az emancipáció ígéretével járt együtt.

BAGI ZSOLT

Segregation – Integration – Assimilation

RELIGIOUS AND ETHNIC GROUPS
IN THE MEDIEVAL TOWNS OF CENTRAL
AND EASTERN EUROPE

Edited by Derek Keene, Katalin Szende and Balázs Nagy. Ashgate, Surrey, 2010. 263 old.

A mai ember számára ismerősen csengő szavak adják a neves kiadó által közreadott kötet címét, amely a Közép-európai Egyetemen 2003-ban tartott konferencia előadásainak többségét (összesen tizennégyet) tartalmazza. De vajon a középkor viszonyairól beszélve ugyanazt értjük-e a címben foglalt fogalmakon, mint a mai – szociológiai – irodalom? Részben igen, részben nem. Igen, hiszen társadalmi elkülönülés, beilleszkedés és kulturális vagy nyelvi hasonulás nyilván akkor is volt. Mégis érdemes óvatosan bánni ezekkel a fogalmakkal, mivel a középkori társadalmak bizonyos szempontból sokrétűbbek voltak, Közép-Európában pedig – amelyről a kötet legnagyobb része szól – a jogi, nyelvi vagy éppen vallási különbözőség mindennapos volt. Az elkülönülés gyakran önkéntes volt, társadalmi csoportokat viszonylag ritkán rekesztették ki, s akkor többnyire

vallási okokból. Ezzel együtt nyilván az integráció és az asszimiláció jelene is bizonyos fokig eltér a maitól. A nyelvi asszimiláció nem járt feltétlenül a sajátos kultúra és identitás feladásával – például a magyarországi kunok és jászok esetében –, ugyanakkor a kulturális, „politikai” asszimiláció sem kapcsolódott össze szükségszerűen a nyelvváltással. A budai német és magyar polgár, az alföldi mezővárosok magyar lakója, a felső-magyarországi szláv falvak vagy az erdélyi Szászföld népe egyaránt hungarusnak tartotta magát, miközben saját közösségének nyelvét beszélte. Egyértelmű különbséget ebben az esetben is a vallásváltás jelenthetett: a zsidó származású Ernuszt család vagy a csulai, román eredetű, ortodox Móre familia jó példa erre a fajtájú asszimilációra. Igaz, példájuk annyiban biztosan nem tipikus, hogy mindkét család a legmagasabb méltóságokra emelkedett, ráadásul egy generációval a vallásváltás után mindkét család adott egy-egy püspököt is a magyar egyháznak.

A tanulmányok értékelésekor figyelembe kell venni, hogy forrásbázisuk rendkívül heterogén, töredékes, gyakran egyoldalú és statisztikai értékelésre alkalmatlan. Modern szociológiai munka ilyen forrásadottságok mellett elképzelhetetlen – de a szerzők célja nem is ez volt. Számot vetve a lehetőségekkel, mindenki igyekezett néhány mozaikdarabot illeszteni az egészbe, és a kötetet végigolvasva meg kell állapítanunk, hogy érdemes volt fáradozniuk. A kép korántsem teljes ugyan, ám töredékességében is igen érdekes és továbbgondolásra érdemes.

Derek Keene bevezető, a témákat részben elővételező és összefoglaló, a kérdéseket felvető tanulmánya (*Introduction: Segregation, Zoning and Assimilation in Medieval Towns*) után Felicitas Schmieder írásának (*Various Ethnic and Religious Groups in Medieval German Towns?*) már a címe is sokatmondó: vajon beszélhetünk-e egyáltalán különféle etnikai és vallási kisebbségekről a német városokban? A szerző válasza igenlő, mégis elgondolkodtató, mennyire kevés és indirekt forrásra tudott csak támaszkodni, és – a zsidóságot leszámítva – mennyire rejtve maradtak ezek a társadalmi csoportok a német városokban.

Akárcsak Schmieder tanulmányában, Anti Selartnál (*Russians in Livonian Towns in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*) is felbukkan a német (*deutsch*) és nem német (*undeutsch*) városi lakosság közötti különbségtétel, amely a XIV. századtól fokozatosan ellentété erősödött. A viszonylag kései városfejlődés Livóniában (a mai Észtország és Lettország területén) együtt járt a kései krisztianizációval, valamint a nyugati és a keleti egyház konfliktusokkal terhelt találkozásával, ami az adott közegben az említett nyelvi különbségtételben fejeződött ki. Jól rávilágít a késő középkori és kora újkori német polgárság értékítéletére az a tény, hogy Luther a Biblia fordításában a latin *barbarus*t még ugyancsak *undeutsch*nak fordította. Miközben nem németek folyamatosan jelen voltak a livóniai városokban, a tanulmány címében is említett orosz népesség a XIV. század végétől nem szerepel a forrásokban, ami arra utal, hogy lélekszáma ekkora már jelentéktelen lehetett.

Hasonló kérdéseket, katolikusok és ortodoxok, jövevények és őslakosok ellentéteit feszegeti Olha Kozubskaja-Andrusiv tanulmánya (*„propter disparitatem linguae et religionis pares ipsi non esse...” Minority Ethnic Groups in Medieval and Early Modern Lviv*). A szerző megfogalmazása szerint, miután a Lengyel Királyság a XIV. század végén végleg bekebelezte Halicsot, a lengyel királyok által behívott, rendkívül tarka városi lakosság (németek, lengyelek, örmények, zsidók, görögök, vlachok, karaiták, tatárok) idegen szigetként élt az ortodox ruténok tengerében. Ilyenformán a lvivi örmények, ruténok és zsidók – akikről a szerző részletesebben beszél – valójában a kisebbség kisebbségei voltak. Közülük az újkort csak a zsidók érték meg autonóm vallási közösségként, a másik két csoport sorsa a fokozatos asszimiláció lett.

Petrovics István (*Foreign Ethnic Groups in the Towns of Southern Hungary*) a dél-magyarországi városok népességét vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy ebben a régióban az idegen (vallón, olasz, német) telepeseknek kisebb szerep jutott a városiasodásban, mint az ország más

részeiben. Itt a városi fejlődést igen korán, már a XIV–XV. század fordulójától befolyásolta az ottomán terjeszkedés, de a középkorban a hospesek távolmaradására vagy éppen eltűnésére, asszimilációjára (Nagyolaszi) jóval erősebben hatottak a gazdasági tényezők. A dél-magyarországi városok (Szeged, Lippa, Temesvár) esetében külön figyelmet érdemel a török hódítás utáni etnikai átrendeződés, aminek következtében például az 1554-ben még magyar többségű Temesvárott a magyar népesség hamarosan csak kisebbséget alkotott. A vidék népességének összetétele már a XV. században jelentősen átalakult a török elől menekülő szerb és román lakosságnak köszönhetően.

Egy sajátos közeget, a középkori Magyar Királyság legjelentősebb városának, Budának etnikai összetételét veszi górcső alá Végh András (*Buda: The Multiethnic Capital of Medieval Hungary*). A szerző, aki a középkori Buda topográfiáját monográfiában is feldolgozta, lényegre törően mutatja be a város különféle etnikai csoportjait (németek, magyarok, zsidók, olaszok) és szerepüket a város társadalmi és gazdasági életében. A források hiánya miatt a társadalmi kapcsolatrendszer és esetleges etnikai jellegük alig vizsgálható. Az vizont világos, hogy a városban élő, különféle etnikumú – részben különböző vallású – közösségek térben is elkülönültek egymástól, bár Buda esetében éles határokat nem lehet húzni, még a zsidókkal kapcsolatban sem.

Bizonyos mértékig megnehezítette saját dolgát Boris Golec, aki a mai Szlovénia területén található késő középkori városok etnikai összetételét tárgyalja tanulmányában (*Late Medieval Ethnic Structures in Slovenia*). Ez a terület ugyanis egészen a legújabb korig sohasem alkotott egységes egészet, ráadásul míg Carniola tartományának csak töredéke esik kívül a mai országhatáron, addig Stájerországnak a fele tartozik Ausztriához. Így két, részben eltérő hagyományú terület városait hasonlítja össze anélkül, hogy az északstájer városokat figyelembe venné. Tanulmánya ennek ellenére sok érdekes részlettel szolgál a városok és a vidék etnikai különbségeiről és a két egykori örökös tar-

tomány közötti eltérésekről. Magyar szemmel pedig különösen megfontolandó, milyen kevés és milyen kései források alapján dolgozhatott a szerző, bár a vizsgált terület a forrásokban „köztudottan gazdag” Német-római Birodalomhoz tartozott szinte megszületése óta – igaz, a birodalom távoli periferiájaként.

Az Adriai-tenger mellékének egyik legjelentősebb városa, Dubrovnik kisebbségeiről szól Zdenka Janeković-Römer tanulmánya (*Gradation of Differences: Ethnic and Religious Minorities in Medieval Dubrovnik*). A város – mely a XV. század elejétől a Magyar Királyság kevés megmaradt dalmáciai birtokának legtávolabbiika – többszörösen is határhelyzetben volt. Életét éppúgy meghatározta a szláv, nem katolikus hátszázggal fennálló kapcsolata, mint a velencei, a magyar, a bizánci – később oszmán török – politikai érdekek, a balkáni fejedelemségek konfliktusai, és persze nem utolsósorban saját gazdasági és politikai érdekei. Mindez együttesen a szerző szerint oda vezetett, hogy a város alapvetően toleránsan és pragmatikusan viszonyult az egyre növekvő számban beáramló idegenekhez, és ezt a viszonyt csak ritkán zavarták meg politikai vagy egyéb érdekek.

Egészen más viszonyt mutat be Nada Zečević tanulmánya (*Nobiles, Cives, Popolari: Four Towns under the Rule of Carlo I Tocco [c. 1375–1429]*). Az idegen hatalmat képviselő, mind nyelvi, mind kulturális, mind vallási értelemben kívülálló Tocco család tipikus példája az önmagát szegregáló, az integráció és az asszimiláció minden formáját elutasító hatalmi elitnek, amelynek támaszai is idegenek az adott társadalmi környezetben. Ez az – elsősorban vallási téren megnyilvánuló – intolerancia jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Balkán ortodox lakossága szívesebben fogadta az ottomán uralmat.

A Kazimir Popkonstantin – Rossina Kostova szerzőpáros tanulmánya (*Minorities and Foreigners in Bulgarian Medieval Towns in the Twelfth to Fourteenth Centuries: Literary and Archaeological Fragments*) a „határ túloldaláról”, az ortodox többségű, középkori bolgár városokban élő kisebbségekről szól. Ebben a közeg-

ben a hagyományos (zsidó, örmény) és az új kisebbségek (latinok, kései nomádok) viszonylag könnyen megtalálhatták ugyan a maguk helyét, ám az ortodoxia fogalomrendszerében vagy eretneknek, vagy hitetlennek tekintett közösségeket a városi térben egyértelműen és határozottan elkülönítették.

Nagy Balázs (*The Towns of Medieval Hungary in the Reports of Contemporary Travellers*) az idegen utazók szemüvegén át láttatja a középkori magyar városokat. A paletta igen színes. A szerző forrásként egyaránt felhasználta Ibrahim ibn Jakub leírását, a raffenstetteni vámjegyzéket, Odo Deuil, Freisingi Otto, Abu-Hamid al-Garnafi, al-Idrisi, Lübecki Arnold és Rogerius mester híradásait. (Utóbbi szorosan véve talán nem is számít külföldi utazónak, hiszen hosszú évtizedeket töltött Magyarországon különféle egyházi méltóságokban.) De helyet kapott itt az *Anonymi Descriptio Europae Orientalis* és Bertrandon de la Broquière úti beszámolója is. A forrásokból igen érdekes, a szerzők sokféle háttérét is tükröző kép rajzolódik ki a magyarországi városokról és sok népcsoportot felvonultató lakosságukról.

Ismét más szemszögből, a társadalmi különbségek felől közelíti meg a kötet címadó fogalmait Laszlovszky József (*Crown, Gown and Town: Zones of Royal, Ecclesiastical and Civic Interaction in Medieval Buda and Visegrád*). Az uralkodó és a város között gyakran a vallási közösség, az egyház az összekötő kapocs, amely a két elemzett városban, Budán és Visegrádon a valóságos térben is átmeneti zónát alkot az uralkodói palota és polgárok települése között. Ebben az összefüggésben különösen érdekes, hogy ebben az átmeneti térben mindkét városban van egy-egy ferences kolostor – Visegrádon önmagában, Budán egy társaskáptalannal együtt –, amelyek egyfajta félnyilvános teret jelentettek a városokban, így különösen alkalmasak lehettek arra, hogy az uralkodó elit és a polgárság hivatalos vagy informális találkozásainak színterévé váljanak.

A kötet utolsó előtti tanulmányában Szende Katalin a nyelvi integráció lehetőségeit és korlátait vizsgálja (*Integration through Language: The Multilingual Character of Late Medieval*

Hungarian Towns). A mai olvasó számára sem tanulság nélkül való az a természetesség, ahogy a középkori városok lakói, de legalább egy részük a többnyelvűséget gyakorolta. Természetesen e többnyelvűség olykor az ország írásbeliségében általánosan használt latinnal karöltve jelenik meg (*Item pro lamimbus vulgo blech*), más-kor a megfelelő szakkifejezések hiányáról tanúskodik (*Item dem Solgabyro*). A kötet magyar anyanyelvű olvasójának emellett néhány derűs pillanatot szerez a soproni jegyző, Hans Gugelweitz rövid, magyar nyelvű virágéneke. Csak sajnálhatjuk a külföldi olvasókat, hogy ebből kimaradnak – a lábjegyzetben közölt angol fordítás csak a tartalmat adja vissza, a hangulatot nem.

A kötetet Gerhard Jaritz művészettörténeti tanulmánya zárja (*The Visual Image of the 'Other' in Late Medieval Urban Space: Patterns and Constructions*), mely a képi ábrázolások példáján mutatja be a másság késő középkori fogalmának sokféleségét, ugyanakkor a képi megjelenítésben a tipizálásra törekvést. Ilyen formán az idegenek, a pogányok, a szegények végül mégis egyetlen „csoportként” tűnhetnek fel a középkori festményeken.

A szépen szerkesztett kötet elején kapott helyet a tartalomjegyzék mellett a képjegyzék és a szerzők rövid bemutatása, a végén található a név- és tárgymutató. Ugyanakkor a recenzensnek nem sikerült rájönnie, mi indokolhatta, hogy az egyes tanulmányok eltérő gyakorlatot követnek a helynevek használatában. Míg a szerzők döntő többsége megadja a tárgyalt városok történeti nevét, neveit, van olyan tanulmány, amelyben hiába keressük a történeti neveket. A szlovéniai városokról például legfeljebb a meglehetősen nehezen olvasható térképet böngészve derül ki, hogy Ljubljánát németül Laibachnak hívták, hogy a kisebb, kevésbé ismert városok történeti neveit ne is említsük. Ez sem von le azonban a kötet értékéből. Mivel angol nyelven, egy neves angol kiadónál jelent meg, remélhetően a nyugat-európai szakmai közvéleményhez is megtalálja az utat, és így Közép- és Kelet-Európa a szó szoros és átvitt értelmében is felkerül a térképre.

F. ROMHÁNYI BEATRIX

Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században

História – MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2010. 564 old., 3800 Ft (História Könyvtár Monográfiák 27.)

Géza Pálffy: The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century

Center for Hungarian Studies and Publications, Boulder, distributed by Columbia University Press, New York, 2009. XVIII + 410 old. (East European Monographs No. DCCXXXV; CHSP Hungarian Studies Series No. 18)

Pálffy Géza, a budapesti Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa június első hetében kapta meg az MTA doktora címet a fenti könyveiben is közzétett tudományos eredményeinek elismeréseképpen. Az, hogy akadémiai értekezése nyilvános vitáján a humán szakma – történészek, irodalom- és művészettörténészek – több generációjának jelentős része megjelent, jól mutatja Pálffy tudatos és sikeres törekvését a tudományterületek közötti párbeszéd élénkítésére. Pálffy azonban nem csupán a tudományterületek, hanem a nemzetek közötti kutatási együttműködést is szorgalmazza, amihez hozzátartozik, hogy a kutatási eredményeket világnyelveken is publikálják. Nem véletlen, hogy monográfiája szinte egy időben jelent meg angolul és magyarul.

A disszertáció munkacímében még a „Szent István birodalma” elnevezés szerepelt, ezt váltotta fel a jóval semle-

gesebb és kevesebb támadási felületet kínáló, hivatalos terminus, a Magyar Királyság. A könyv a magyar állam történetében sok tekintetben sorsfordító XVI. századra összpontosít, ám vizsgálódásait a szerző a Habsburgok felemelkedésének történetével kezdi, s kiterjeszti a Bocskai-felkelésre és annak közvetlen következményeire is. Ezt az időszakot Pálffy a Magyar Királyságnak a Habsburgok ausztriai ágához fűződő kapcsolatai tükrében vizsgálja, amelyek a magyar történetírásban az abszolutista uralomra törekvő Habsburgok elnyomása, a függetlenségükért küzdő magyar rendek ellenállása és (fegyveres) felkelései összefüggésében szoktak szerepelni. Számptalan korábbi történeti munka (és néhány újabb kiadvány is) 1526 után a Habsburgokat a magyarok (és a Habsburg Monarchia fennhatósága alá tartozó többi ország) nemzeti függetlenségének eltipróiként festette le, a Magyar Királyságot pedig mintegy gyarmatként, amely alig volt több ütközőállamnál az erőszakosan terjeszkedő Oszmán Birodalom útjában. Ahogy Pálffy fogalmaz: „A történeti köztudatban így válhattak a magyar királyi koronát – elődeikhez, az itáliai Anjoukhoz, Hunyadi Mátyáshoz vagy a lengyel Jagellókhöz hasonlóan – legitímen viselő Habsburgok az ország jelentős részét fegyveres erővel megszálló oszmánokhoz hasonlított hódítókká.” (17. old.)

A könyv árnyalja ezt a képet. Pálffy egy aránylag hosszú bevezető fejezetet szentel a historiográfiái áttekintésnek, felsorolva azokat az előítéleteket és vitatható nézőpontokat, amelyek oly sokáig jellemezték a hazai történeti munkákat, háttérbe szorítva a differenciáltabb értékelést. Acsády Ignác, Károlyi Árpád vagy Szekfű Gyula helyett a romantikus nacionalista történelemszemléletű szerzők – Thaly Kálmán, Mód Aladár – domináltak. Mód a *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért* című monográfiájában fejtette ki markáns álláspontját: a magyar állam és a Habsburgok 1526-tól 1918-ig tartó közös története nem volt más, mint a magyarság nemzeti függetlenségi küzdelme a „német elnyomókkal”, az „osztrák gyarmatosítókkal” és az „imperialista” Habsburgokkal szemben. Jóllehet művét

Mód elsősorban a náciizmus ellen írta, a kommunista propagandában – több lényegi átdolgozást követően – a német imperializmus és a Nyugat (tehát közvetve a Habsburgok) elleni kiáltvánnyá formálódott, és jelentős hatással volt a XX. század második felének magyar történetírására.

Az 1970-es évektől a nemzeti felhangok csendesültek több jelentős történeti munkában, amelyek már nem a nemzeti függetlenség vagy a Habsburg-ellenes mozgalmak szemszögéből, hanem a korabeli európai államkeretek összefüggésrendszerében tanulmányozták a kora újkori Magyar Királyság történetét. Ezzel olyan kérdések kerültek a kutatás homlokterébe, mint például az 1526 előtti dinasztikus alternatívák és a magyar külpolitika által tárgyalt lehetőségek (Kosáry Domokos), a magyar nagybirtokosok szerepe (amit elsősorban Pálffy mestere, Szakály Ferenc vizsgált – Engel Pál mellett neki ajánlja a könyvet), és más nemzetközi összefüggésekre kiterő elemzések Benda Kálmán, Makkai László vagy Szűcs Jenő tollából.

Ezzel a fejezettel Pálffy nemcsak bibliográfiai áttekintést nyújt, hanem saját helyét is meghatározza a korábbi történetírói iskolákhoz és felfogásokhoz képest. Már itt egyértelművé válik, hogy aktuálpolitikai befolyásoktól mentes történetírásra törekszik, s ebben H. Balázs Éva XVIII. századról írt monográfiáját tartja követendő példának. Kivonja magát a korábbi és a mai mítoszok és előítéletek hatása alól: szakít nemcsak a XIX. századra jellemző függetlenségi ideológiákkal, amelyek a nemzetállam szemszögéből értelmezték a történeti eseményeket, hanem az újabb keletű, csekélyebb ideológiai nyomásnak kitett, mégis gyakran anakronisztikus, de legalábbis témaválasztásukat tekintve egyoldalú megközelítésekkel is. Az elmúlt tizenöt évben számtalan európai levél-tárban kutatott, és itthon, valamint Ausztriában, Szlovákiában, Horvátországban, Németországban és a Cseh Köztársaságban nem egy olyan adatot tárt fel, amely fontos adalékkul szolgál a korszak történetéhez, és új összefüggésekre világít rá.

Mint említettük, szinte kuriózumnak számít, hogy Pálffy munkája ilyen

hamar – néhány hónappal a magyar kiadás előtt – megjelent angolul, sőt a napokban mutatták be a XVI–XVII. század magyar történetéről írott monográfiájának horvát fordítását is Zágrábban. Ez tudatos nyitás egyrészt azok felé, akik történetével a Magyar Királyság története a tárgyalt időszakban szorosan összefonódott, másrészt azok felé is, akiket egyszerűen csak érdekelnek a Pálffy által is felvetett és a hazai kutatást jelenleg foglalkoztató problémák, de eddig nyelvi akadályok miatt ritkán jutottak hozzá naprakész szakirodalomhoz. Pálffy Géza könyvének egyik legnagyobb erőssége az, ahogyan ismeri és használja osztrák, horvát, cseh és német kollégái – Thomas Winkelbauer, Joachim Bahlcke, Petr Mat’ a vagy Václav Bůžek – új, objektivitásra törekvő, az övéhez hasonlóan forrásközelí módszerrel megírt munkáit. A soknyelvű és soknemzetiségű Habsburg Monarchia történetéről pedig aligha lehetséges pontos képet alkotni a szomszédos országok történészeivel folytatott konstruktív vita és együttműködés nélkül, még ha mindig akadnak is szerzők, akik aktuálpolitikai szimpátiáiktól akkor sem képesek elvonakoztatni, amikor a kora újkori Magyar Királyság történetét vizsgálják.

Pálffy Géza könyvében több, a közép-európai történetírás számára fontos kérdéssel foglalkozik, amelyek közül most csak néhányat emelek ki. Mindenképpen alapos korrekcióra szorult az ausztriai Habsburgokról kialakított kép, amely szerint könyörtelen zsarnokok voltak, akik a megszerzett országok – köztük a Magyar Királyság – természeti kincseit és egyéb adottságait, így humán erőforrásait is a legteljesebb mértékben kizsákmányolták, és abszolutista politikájukkal a bekebelezett országokat fokozatosan megfosztották az önfenntartás lehetőségétől. Tény, hogy amikor I. Habsburg Ferdinándot 1526-ban magyar királlyá választották, családja egy régen dédelgetett ambícióját váltotta valóra, megszerezve egy értékes és különleges, Közép-Európa szívében előkelő helyet elfoglaló, összetett állam koronáját. Áruklodó erre nézve a magyar királyok többsoros, folyton változó titulaturája, amely nemcsak a valóban a király-

sághoz tartozó országokat sorolta fel – mint például Szlavóniát vagy a perzonálunió révén társult Horvátországot –, hanem olyan „igényországokat” is, amelyeknek tényleges uralkodóját a magyar király olykor katonai eszközökkel próbálta engedelmességre vagy adófizetésre kényszeríteni.

Az ország fontosságáról Pálffy megállapítja: „A Magyar Királyság a 14–15. században [...] mind területét, [...] mind politikai-gazdasági lehetőségeit tekintve Közép-Európa meghatározó középhatalma volt. [...] A napjaink Németországánál alig kisebb királyság koronájáért ezért vetélkedtek ebben az időszakban Európa legelősebb dinasztiái.” (49. old.) Mire azonban a magyar koronát a Habsburgok magukénak tudhatták, ez az egykor meghatározó szerepű középhatalom történetének egyik legkritikusabb időszakát élte, hiszen az Oszmán Birodalom északnyugati terjeszkedésének útjába került. A szerző a korábbi vélekedésekkel ellentétben, kutatásaira támaszkodva tételesen, táblázatokkal is bizonyítja, hogy a Habsburg uralkodók nem hagyták magára a Magyar Királyságot a törökellenes harcokban, sőt az osztrák örökös tartományok és a Német-római Birodalom rendjei olyan rendszeres anyagi segítséget nyújtottak a védekezéshez, amely nélkül az ország aligha maradhatott volna talpon. Valójában a Habsburg uralkodók jól felfogott érdeke volt, hogy a körülményekhez képest megvédjék a Magyar Királyságot mind a rivális dinasztiáktól, mind az oszmán hódítóktól – bár ez a helyzet számukra is új volt, és nem egy elhibázott, szerencsétlen stratégiai lépést tettek a hadviselés hosszú évtizedei során.

Pálffy elfogadja, hogy a Habsburgok részben a fenti okok miatt törekedtek a központosításra, hiszen „az oszmánokkal ellentétben nem rendelkeztek olyan erős központi hatalommal és államigazgatási apparátussal, amely képes lett volna a birodalom rendkívül különböző részeinek összetartására” (48. old.). Ebből következett az idegen – bécsi vagy prágai – udvarba való integráció szükségessége, és a magyar politikai elit egy részének udvari pozícióvesztése (akik kevésbé ügyesen alkalmazkodtak a megváltozott körülményekhez). Pálffy

mégsem az „abszolutizmus-paradigmához” igazodik, helyette szívesebben beszél a – Karin J. MacHardy kanadai történész kifejezésével – „koordináló állam” (*coordinating state*) kialakulásáról, amelynek kezdetei valóban I. Ferdinándhoz köthetők. Ő fektette le az ausztriai Habsburgok politikai programjának alapjait, és reformok sorával, valamint a közigazgatás, hadi ügyek, diplomácia központosításával biztosította a Monarchia jövőjét. Mindezt nem tudta volna megvalósítani, ha nem képes kompromisszumokat kötni a kiváltságait féltő cseh, osztrák és magyar rendekkel.

Ha már a terminológia került szóba, Pálffy egyéb kifejezéseket is száműzött a szótárából. Nem használja például a „királyi Magyarország”, „Habsburg Magyarország” vagy (Szapolyai János 1540. évi halálát követően) a „Nyugati Magyar Királyság” elnevezést sem. A „királyi Magyarország” terminus a szerző szerint ugyanis azt sugallja, tévesen, hogy 1541 után egy új politikai egység, egy különleges magyar állam jött volna létre a középkori Magyar Királyság romjain, amely azután egészen 1686-ig fennállt. Szerinte helyesebb a korabeli államalakulatok nevét használni, és a Habsburg Monarchiához csatlakozó Magyar Királyságról, a Portától függő Erdélyi Fejedelemségről, az Oszmán Birodalomról és annak magyarországi részéről, a török hódoltság területéről beszélni. A „Habsburg Birodalom” terminust kizárólag V. Károly dinasztikus államkonglomerátumára alkalmazza, összetett állam jellege miatt az ausztriai Habsburgok államát pedig Habsburg Monarchiának nevezi.

Pálffy tehát a dinasztikus küzdelmek kieleződésével, a Habsburgok ausztriai ágának felemelkedésével és a Magyar Királyság sorsát hosszú távra megpecsételő mohácsi csatával kezdi a történetet. Ezután az egykor meghatározó középhatalom három részre szakadását, a hatalmi harcokat és a politikai-közigazgatási átrendeződést vizsgálja. Külön figyelmet szentel annak a folyamatnak, amelyben Bécs a Magyar Királyság új igazgatási központjává vált, és önálló fejezetben tárgyalja a magyar nemeseknek a Habsburg-udvarhoz fűződő, ellentmondásos viszonyát. Ezt is jóval

árnyaltabban festi le, mint a korábbi történeti munkák, és több egyéni életút példáján mutatja be, hogyan tudtak többen a nehézségek ellenére is sikeresen alkalmazkodni a megváltozott elvárásokhoz, és hogyan illeszkedtek be a többnemzetiségű, többnyelvű, multikulturális udvari milióbe. A beilleszkedést segítette elő egyes családok egyre tudatosabb házassági stratégiája is – elég a Zrínyiek határon átvélő házasságaira gondolni –, amelynek eredménye egy valódi nemzetek feletti arisztokrácia kialakulása lett. A folyamatnak tehát a magyar nemesség nem lett egyértelmű vesztese: a mérleg egyszerre mutat jelentős pozícióvesztést és sikeres integrációt. Néhány családnak éppen ez a viharos, nehéz korszak alapozta meg későbbi gazdagságát és befolyását.

Több fejezet is elemzi a Magyar Királyság gazdasági viszonyait: honnan származtak az ország bevételei, milyen pénzügy-igazgatási reformokat hajtottak végre az uralkodók? E téren már I. Ferdinánd alig egy évvel megválasztása után munkához látott: „Elhatároztuk, hogy Magyar Királyságunkban a nekünk ez ideig meghódolt hivatalokból és uradalmakból származó királyi jövedelmeinket rendszeresen és szükségleteinknek megfelelően beszedjük.” (Idézve, 189. old.) Kijelentése arról árulkodik, hogy tisztában volt vele, milyen jelentős bevételekre számíthat, ha sikerül számba vennie és behajtania a járandóságokat, és azt is felismerte, hogy a vetélytársával, Szapolyaival, és a török hódítókkal folytatott háborúk sikeres lezárásához mindekre igencsak szüksége lesz. És hogy milyen gazdag is volt a Magyar Királyság a XVI. században, s hogyan látta el élelemmel a Habsburg-udvart, illetve miként lendült fel éppen a török harcok idején a magyarországi vállalkozás – Thököly Sebestyén példája mindenki előtt ismert –, arról Pálffy külön fejezetben ír.

Az utóbbi évtizedekben egyre több tanulmány foglalkozik a reprezentáció fontosságával és eszközeivel. A könyv egyik legújyszerűbb fejezete éppen azt vizsgálja, hogy a területében és politikai súlyában megfoghatkozott Magyar Királyság hogyan igyekezett megőrizni, tovább örökíteni a késő középkori magyar állam szimbólumait,

legalább a királyi címerek és felségjelvények segítségével demonstrálni hajdani nagyságát. A Habsburgok mint magyar királyok maguk is részt vettek a hagyományok ápolásában, és előszeretettel használták mind a hosszú magyar királyi titulárárt (amit az 1570-es években „tettek rendbe”), mind a felségjelvényeket és címereket. Felvonultatásukra kiváló alkalmat kínáltak az uralkodók koronázásának és temetésének impozáns ceremóniái. A könyv borítóján is látható kép Bartholomaeus Hannewaldnak 1566-ban, Bécsben megjelent albumából azt a három nemes mutatja (Zrínyi Györgyöt, Batthyány Boldizsárt és Stephan Heydenthalt), akik I. Ferdinánd bécsi gyászszerzetésén a Magyar Királyságot reprezentáló, fekete selyemmel letakart lovat vezették. A ceremóniák rendkívül szervezettek voltak, hosszas tanácskozás döntött a felségjelvények sorrendjéről és a hordozók személyéről. A Habsburg Monarchia fennhatósága alá tartozó országok képviselői például fontosságukkal ellenkező sorrendben vonultak fel, utolsó volt a sorban a legnagyobb jelentőségű ország, így például I. Rudolf magyar király koronázási szerzetésén a Magyar Királyság zászlaja szerepelt a legelőkelőbb, vagyis utolsó helyen. Pálffy több táblázatot is mellékel arról, mely családok képviseltethették magukat a korszak legfontosabb ceremóniáin. Mindezekből arra következtet, hogy „a Szent István-i birodalom tudatát – az ország középső területének oszmán megszállása és Erdély elvesztése dacára – a magyar politikai elit, az elvesztett területek jövőbeli visszaszerzése reményében, szívósan ápolta tovább” (348. old.).

Az akadémiai disszertáció védésén mind az opponensek, mind a közönség soraiból felszólalók legtöbbször leginkább a Bocskai-féle fegyveres mozgalom definícióját vitatta: mi volt az valójában, felkelés, szabadságharc, polgárháború? (Pálffy a téma és a róla kibontakozó vita iránti nagy érdeklődésre való tekintettel külön kismonográfiát jelentetett meg *Győztes szabadságharc* címmel.) Jóllehet, a Bocskai-felkelés története mind a mai napig a hazai kutatás kiemelt területe, Pálffy véleménye szerint

mégis kevesen próbáltak választ adni a kérdésre: „A magyar királysági, illetve az erdélyi rendiség mekkora mértékben állt Bocskai pártjára, vagy maradt meg a Habsburg-dinasztiából származó magyar uralkodó hűségén?” (364. old.) Pálffy bemutatja, hogy az eseményeknek milyen összetett, nehezen kifejezhető szövedéke készített, sőt sodorta Bocskai Istvánt olyan helyzetbe, amelyet a Habsburg-hadvezetés és a magyar király dezertálásnak, katonalázadásnak minősített. Úgy véli – amire Horn Ildikó és Dominkovits Péter egy-egy friss tanulmánya is utal –, hogy „a már kezdetben is sokszínű – és többcélú mozgalom támogatottsága sem a Magyar Királyságban, sem az Erdélyi Fejedelemségben korántsem volt olyan egyértelmű, mint azt az elmúlt fél évszázad összegzései sugallták” (365. old.). A nemzeti romantikus szellemiségű történeti munkák Bocskai mozgalmát függetlenségi harcként értelmezik, és hiába beszélt több kiváló történész is következetesen felkelésről, a történelemkönyvek túlnyomó része máig a függetlenségért folytatott szabadságharcnak nevezi. Pálffy két opponense is szabadságharcként definiálna minden mozgalmat, amely „a társadalom egy része számára a szabadság/a felszabadulás érzetét hozza”. Pálffy ellenvetése: „ennek következetes alkalmazása esetén a teljes kora újkori magyar történelmet [...] gyökeresen át kellene írunk, úgymond szabadságharcok folyamatos sorozatává.” (uo.)

Pálffy Géza könyve nagyszabású vállalkozás, amelyet másfél évtizedes kutatómunka és publikációk hosszú sora készített elő. Az egyes fejezeteket tudományos konferenciákon és cikkekben már korábban a közönség elé tárta, és a viták eredményeit beépítette munkájába. Szilárd alapon áll, rendkívül átgondolt, világos szerkezetű könyvének rendszerezett tudásanyaga könnyen beépíthető volna az iskolai tananyagba. Ezt segítik elő az összegzések is az egyes fejezetek végén, továbbá az összes fontosabb konklúzió összefoglalása az utolsó fejezetben. A már emlegetett táblázatok mellett hasznosak a mellékletben közölt színes térképek, genealógiai táblázatok is, és igazi kuriózum az a

mostanáig ismeretlen dokumentum, amelyen a II. Habsburg Ferdinánd 1618. évi pozsonyi koronázásán felvonultatott zászlók színes képe látható.

Pálffy Géza monográfiája szívesen látott jövevény azoknak az új tanulmányoknak a sorában, amelyek a Habsburg Monarchia és tagállamai között fennálló, sokrétű kapcsolatokat vizsgálják a kora újkorban. Bízunk abban, hogy kutatásainak világos, követhető érveléssel alátámasztott, olvasható formában megírt eredményei eljutnak az olvasóközönséghez, és segítenek felülírni nem egy, a magyar és közép-európai történetírásban megcsontosodott tévhitet.

BOBORY DÓRA

G. Etényi Nóra: Pamflet és politika

**A HATALMI EGYENSÚLY ÉS
MAGYARORSZÁG A 17. SZÁZADI NÉMET
PROPAGANDÁBAN**

EHarmattan Kiadó, Bp., 2010. 432 old., 3700 Ft

Kovács András akadémikus, a Babeş-Bolyai Egyetem professzora *Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben* című könyvének (Bp., 2007) kolozsvári bemutatóján, 2007. június 5-én az Erdélyi Fejedelemség, a Magyar Királyság és a nyugat-európai kapcsolatok kutatásának szükségességéről beszélt. A már elért eredmények között említette G. Etényi Nóra műveit, amelyek a kora újkori „Németföld” Magyarországról szóló híreit elemzik. Ő ma – Kovács András szavaival – az e tárgyú hír- és kommunikációvizsgálat „legkiválóbb szakértője”. Véleményét magam is osztom, és ha G. Etényi Nóra frissen megjelent könyvével kapcsolatban van néhány kritikai észrevételem, azt a fenti elismerés fenntartásával teszem meg, a szakmai diskurzus felkeltése szándékával.

G. Etényi Nóra legújabb könyvének témája a történelem kortárs tükröztetése. Az izgatja, hogy a „hírcsatorna” XVII. századi formálói miképpen tették értelmezhetővé koruk nagy

történelmi eseményeit, miképpen irányították és manipulálták a híre éhes befogadói közeget. A hír artikulációinak interdiszciplináris szemléletű vizsgálata számos olyan magyarázathoz is elvezet, melyek segítenek megérteni a történelem prezentálásának egykorú módszereit. A politikusok populáris dramatizált párbeszédei a röplapokon, az uralkodók évfordulóhoz fűződő naptárlapok, a hetilapi tudósítások új szint jelentettek a történelem megismertetésében. Mindezt ily adatgazdagon és meggyőzően G. Etényi előtt kevesen feszegették. Forrásbázisa elsősorban a pamflet, mely szigorú értelemben véve gúnyiratot jelent, s így több értelmező szótár szerint a paszkvillus műfajával rokon. Ő azonban a pamfleteket jóval tágabban értelmezi, mint a politikai és kulturális elit színvonalas irodalmi alkotásait. E széles körben elterjedt műfaj látta el a napi politikai polémia, az elvi deklaráció, a közéleti elmélkedés, a bel- és külpolitikai elemzés feladatait. Hogy e pamfletnek nevezett politikai írásművek e szélesebb együttese milyen általános tulajdonságokkal jellemezhető, hogyan definiálható, azt a szerző inkább olvasójára bízta. Maga a könyv bevezetőjében nem szól terminológiai kérdésekről, mintha idegenkedne a „porosz” szemléletű, zárt, fogalmi meghatározásoktól.

Tanulmánykötetének első fejezete (*Beszélgetésjáték és hatalmi átrendeződés*) három írást fog csokorba: *Döntéshozók színjátéka. Politikai beszélgetésjáték 1688-ból, Beszélgetésjátékok virágkora, Hatalmi egyensúly propagandája*. Amit beszélgetésjátéknak nevez, tulajdonképp a politikai kommunikációnak az az új műfaja, amely az országos politikát irányító emblematikus személyiségek vitriolos beszélgetéseit rögzíti írott formában; röpiratműfaj, amelyből kellő forráskritikával kirajzolhatók a kontinens hatalmi koordinátái és ütközőpontjai. Meggyőző, ahogy a szerző kimutatja, milyen döntő szerepet játszott a politika híreinek közvetítésében – részben a kibontakozó iskolai színjátékos és az udvari játékok hatására – a drámaformához közeledés. A „theatrum politicum” gondolatának előtérbe kerülésére már Bene Sándor is felhívta a figyelmet (*Theatrum politicum*).

Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban. Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1999). G. Etényi Nórának a XVII. század utolsó harmadával foglalkozó elemzései mindezt a politikatörténet látószögéből világítják meg.

Színház és politika összefüggéseinek kutatásából azonban mind Etényinél, mind Benénél hiányolom a művészettörténet tanulságainak bevonását. A korabeli grafikusok zöme szorosan kapcsolódott a commedia dell'arte világához, és a rögtönzött népi vígjátékok szcénáit vetette papírra. Jacques Callot metszetei a firenzei városi társadalom egyes rétegeinek emblemikus alakjait jellemezték, értékelték (*Capricci di varie figure*, Firenze, 1617), később kiterjesztette vizuális-mentális tanulmányait a különböző európai nációk jellegzetes figuráinak ábrázolására is. Az a megoldás, hogy a „beszélgetésjátékokban” egy-egy történelmi személyiség „képez le” egy egész nemzetet, Callot-nak és követőinek nemzetkarakterológiai tanulmányaira támaszkodik. (Callotra Galavics Géza is hivatkozik, amikor Bottyán János kuruc tábornok külföldön karikírozott, kifigurázott alakját vizsgálja. Galavics Géza: A Rákóczi szabadságharc és az egykorú képzőművészet. In: Köpeczi Béla et al. [szerk.]: *Rákóczi-tanulmányok*. Akadémiai, Bp., 1980. 465–510. old.)

G. Etényi Nóra további következtetéseket is levon egy új forrás elemzéséből. Ez a röpírat a *Drama dithyrambicum* (1688), amely akár egy ötfelvonásos, 51 szereplős dráma szöveggönyvének is tekinthető. Az egykori Német-római Császárság területén igen elterjedt lehetett, hiszen példányait számos német város közgyűjteménye őrzi. Beszélgetésjáték, amelyről G. Etényi feltételezi, hogy „esetleg több szerző művéből állította össze egy jól tájékozott szerkesztő” (50. old.). Széles külpolitikai körképet nyújt, a szemlélete nem mondható a Habsburgok iránt elfogultnak, sőt az evangélikus vallásszabadság melletti elkötelezettsége kirívó. Orániai Vilmos Angliája, XIV. Lajos Franciaországa, a birodalmi városok problémája, a vatikáni politika és természetesen a törökűzés kérdései mind terítékre kerülnek a beszélgetésekben. Meglepő a magyar rendi érdekekre, a

Wesselényi-összeesküvésre, Erdélyre, Thökölyre irányuló figyelme.

Wesselényi alakja Thököly 1684-es kiáltványában is felmagasztosul. Itt érdemes lett volna felvetni, hogy miközben a Wesselényi-összeesküvés résztvevői iránt egyre megértőbb lett a Német-római Birodalom politikai pamfletirodalma, a kortárs török történetírók is „kifaragták” idoloikat Zrínyi Péterről és társairól. Így Zrínyi Péter mártíromságát a szultán érdekében született áldozatnak tartották, amiért az Oszmán-háznak kötelessége az árván maradottakat, sőt házastársaikat is megvédeni. Nyugat és Kelet kommunikációs stratégiáira, összefüggéseire már csak amiatt is figyelni kell, mert a könyvben elemzett pamfletirodalomból (pl. Wilhelm Marteau 1688-ban, Kölnben kiadott pamfletjéből) kiderül, hogy az európai hatalmi harcok megértéséhez elengedhetetlen az ázsiai történelem ismerete. 1688-ra tehát mind keresztény, mind mohamedán oldalról egyféle kisajátítási hullám tapasztalható a Wesselényi-összeesküvés főszereplőivel kapcsolatban. A *Drama dithyrambicum* a magyaroknak békejobbot, megegyezést kínáló lojális szemléletével, melyet G. Etényi Nóra tételről tételre kimutat, azt példázza, hogy a bécsi kormányzat időnkénti túlkapásait ellensúlyozni próbálta az a kialakulófélben lévő politikai közvélemény, amelyhez e kiadványok szólnak: az európai politikai eseményeket és az újsághíreket figyelemmel kísérő polgári-értelmiségi körök tagjaihoz.

A XVII. század vége a beszélgetésjátékok pamflettipusának a virágkora; ezt követően a német sajtópiac alapvető változás állt be, s a délnémet kiadók a szöveges közlendők mellett a látványos metszetek kiadására specializálódtak.

Aki ma az Európai Unió eszméjének mentális-vizuális gyökereit kutatja, haszonnal forgathatja G. Etényi Nóra kötetét, amely a török fenyegettségben felnövekvő európai egység gondolatát a képekkel illusztrált pamfleteken is kimutatja. A tenger nyi példa ismertetése meghaladná e recenzió kereteit. Fontosabb rámutatnunk, hogy az is kiderül, hogyan dolgozott az egykorú, ám személyét legtöbbször eltitkoló pamfletíró. Bizony úgy, ahogy a modern politikai

karcolatok szerzői: újsághírekből. A kötetnek tehát nagy érdeme a hírek kommunikációjának bemutatásán túl a hírszerzés útjainak feltárása is.

E politika- és kommunikációtörténeti kutatások alapján G. Etényi Nóra is csatlakozik Habermasnak a reprezentatív nyilvánosságról kifejtett koncepciója kritikusaikhoz. A kora újkori „nyilvánosság nemcsak a hatalom legitimitásának a hangsúlyozását jelenti, hanem lehetőséget ad a hatalomgyakorlás kritikájának a megjelenítésére is” (74. old.). Magam is ezt hangsúlyoztam tanulmánykötetem (*Jelkép, ritus, udvari kultúra*. L'Harmattan, Bp., 2009) fűlszövegében. Az elemzett gúnyiratok szinte mindegyikébe beköltözött az egyre erősödő polgári értelmiségi réteg véleménye, a szavakban, képekben megfogalmazott fintor egy avitt nemesi értékrenddel szemben. Sőt a nemzetközi nyilvánosság névtelen figurái – kereskedők, katonák, cselédek – is felbukkantak egy-egy pamflet szereplőiként. A szerző konklúziójában persze országra szabottan mérlegeli, melyik országban mely társadalmi rétegek élhettek a nyilvánosság fórumaival. G. Etényi Nóra a politika- és nyelvtörténészek várható örömeire kibányászta a pamfletirodalomból azokat az új állameluméleti kulcsszavakat, amelyeket azután a központi kormányzat is „felkapott” és használni kezdett.

A könyv második nagy fejezete a *Változó portrék a propaganda tükrében* címet kapta. Öt tanulmányt tartalmaz: *A császár változó arcai: I. Lipót almanach royalokon; A választófejedelmek lehetőségei: II. Miksa Emánuel és a magyar hadszíntér; Modernizált „önarckép”: Wolfgang Julius Hohenlohe török elleni küzdelme; A magyar politikai elit és a nemzetközi nyilvánosság; Fordulópontok Thököly Imre korabeli nemzetközi megítélésében.*

Az *almanach royal* műfaja a XVII. század végén jött divatba. Egyoldalú, látványos naptárlap volt, amelyet általában egy-egy uralkodó előző évi sikereinek bemutatására terjesztettek Európa különböző udvaraiban. I. Lipót számára már 1661-ben készült ilyen. A szerző otthonosan igazodik el a fiatal uralkodót „felfényező” jelképek világában. Itt talán

azt is meg kellett volna jegyezni, hogy I. Lipót az egyik legbetegesebb személyiség volt a Habsburg uralkodók között. Ifjúkorában folytonosan rettegtek az életéért, uralkodói nimbuszát már csak ezért is erősíteni kellett a reprezentáció eszközeivel. (Zrínyi Miklós 1655-ben I. Lipót betegségeit látva a Habsburg-ház lehetséges kihalásán aggódott.) A betegeskedő uralkodót a naptárlapok mégis az élni akarás, sőt az életerő mintaképeként mutatták be. Végül is sokáig uralkodott, és megélte, hogy a naptárak mint a török elleni háború hőseit, Európa szabadítóját ünnepelték. A „Nap fényével” ünnepelt I. Lipót egyértelműen rivalizált a Napkirállyal, XIV. Lajossal. G. Etényi Nóra bemutatja, hogyan segítette a Habsburg-családba beházasodó II. Miksa Emánuel bajor választófejedelem politikai fölemelkedését a császári propaganda. Számomra elgondolkodtató tanulság, hogy a vívődő, a Haditanáccsal többször összevesző, innsbrucki magányába gyakran visszavonuló Lotharingiai Károlynak mégis volt annyi politikai érdekérvényesítő ereje, hogy a bajor választóval szemben ki tudta vívni terveit megvalósítását a bécsi kormányzatnál. A Wolfgang Julius Hohenlohe Neuensteinben 1699. február 15-én megrendezett gyászszerzetartásán mondott temetési beszéd kiválóan példázza, hogyan „kozmetikázzák”, milyen formában hagyták az utókorra egy katonáember emlékét. A temetési prédikációt Christian Höbern, Hohenlohe grófság szuperintendense és udvari prédikátora tartotta. Az 1663–1664. évi nagy török hadjárat kivédésére a magyarországi hadszíntérre vezényelt – a Rajnai Szövetség katonáit vezető – Hohenlohe és Zrínyi Miklós között köztudottan sok súrlódás, konfliktus támadt. A prédikátor katonai szakértő módjára állítja szembe Zrínyi lobbánékony, a személyes katonai virtusra építő magatartását Hohenlohe, a higgadt katonai stratégá attitűdjével – természetesen az utóbbi javára. G. Etényi Nóra könyvének nagy érdeme az ezzel kapcsolatos, eddig ismeretlen röplapok feltárása.

A hírnév terjesztése a szöveges magyarázattal ellátott képes röplapon a század utolsó harmadában vált a politikai befolyásolás bevett eljárás-

sává. A magyar katonai és politikai elit a röplapokon keresztül jutott el a nemzetközi nyilvánossághoz. A „nemzetközi jelenlét” a Magyar Királyság vezető személyiségei számára politikai súlyuk megmértetését jelentette. Elsősorban olyanok kerültek be a nemzetközi nyilvánosságba, akiknek már hagyományaik voltak a röplapterjesztésben. Például Pálffy Károly, akinek lovas portréja bekerült egy császári hadvezéreket dicsőítő sorozatba (1688). A nyugat-európai jelenlétet a legmarkánsabban Thököly Imre alakja reprezentálja. G. Etényi meggyőző magyarázata szerint a nyugat-európai Thököly-kultusz a protestánsok rokonszenvével indokolható.

A könyv harmadik, záró fejezete *A műfajok sokszínűsége: A befogadó közönség megnyerése* címet viseli, s három tanulmányt foglal magába (*A politika új szimbólumai: az európai balett, a küzdőtér és a laboratórium, A populáris szimbólumok: A kártya és a fürdő; Magyar vonatkozású Törkenliedek*). A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béketárgyalások szelleme a politika üzeneteit artikuláló röpiratirodalomra is hatott. A hadszínterek propagálása mellett egyre fontosabbá vált a tárgyalóasztalok sakkjátszmája, a tárgyaló felek „balettjének” bemutatása. A táncnak mint politikai-nemzeti önkifejező eszköznek komoly hagyományai voltak – a szerző is emlékeztet Balassi Bálint kanásztáncára I. Rudolf 1572. évi magyar királlyá koronázásakor. Mondhatni: a tánc lett a politikai ellenfél békés „froclizálásának” eszköze. XIV. Lajos francia király a táncmultságain például kedvvel öltözött német-római császárnak. A tánchoz hasonló békés politikai szimbólum a „laboratóriumi kohó”, amely a természettudományos kísérletezéssel párhuzamot vonva az államelméleti gondolkodást is tapasztalatokon alapuló következtetési rendszerként fogta fel.

Annak bizonyítására, hogy a nagypolitika üzenetei karikatúrisztikus formát öltve popularizálódhatnak, a kártyajátékok képi világát tárja elénk a szerző. A kártya is egyfajta pamfletként működik, amikor a császári propaganda például Pfalzi Frigyes lejáratására a vaddisznó feliratot, a lutheránus Vilmos György branden-

burgi fejedelem képeként szamarat mutat.

Kiváló és jól adatolt felismerés, hogy a fürdő közkedvelt politikai szimbólummá vált a hatalom politikai, katonai krízisének bemutatására. Egy 1622-ben, a császári oldalról terjesztett, többféle változatban fennmaradt röpirat szerint Ernst Manssfeld a fürdőmester, akinek túlságosan forró fürdőjében a jelenlévők kénytelenek javaikat „kiizzadni”. A szerző kevésbé aknázza ki a Magyar Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben terjesztett röpiratok vizsgálódása tárgyához illeszkedő tanulságait. Mit mond például Kemény János a Habsburgok ellen angol pénzen hadakozó Ernst Manssfeldről? „Ugyan úgy is láttam, sok helyeken csúfságképpen leképezték, hogy egy nyulat írtak ülve s német fodrot nyaka körül.” (*Kemény János önéletráisa. Kemény János és Bethlen Miklós művei*. S. a. r. V. Windisch Éva. Szépirodalmi, Bp., 1980. 73. old.) A XVII. századi német propaganda érdeklődése Magyarországra iránt nem független attól, milyen párhuzamos magyarországi jelenségekre tudott építkezni. Két további adalék: Pázmány Péter 1635 májusában a pöstyéni fürdőben akarta megtéríteni a református Bethlen Pétert (Heltai János; Bethlen Péter és Pázmány. *OSZK Évkönyve 1982–83*. Szerk. Kovács Ilona. Bp., 1984. 421. old.), a Wesselényi-összeesküvés pedig közismerten a stubnyai fürdőben szerveződött.

A *Törkenliedek* (népénekek) a nagypolitika leszűrődő információiból, a törökkérdésről szóló közösségi élményekből formálódtak, és több mint háromszáz évig a hírterjesztés széles körben ismert műfaját jelentették. Minthogy a szerző egészen a nikápolyi csatáig nyúl vissza a népénekek gyökereinek vizsgálatában, felvetném a népénekek és a harci kiáltások kapcsolatát. A keresztény sereg Szent Lászlóra utaló harci kiáltása – „Lancelot” – ugyanis az „oltalmazó király” legkollektívabb élményét rögzítette. (Vö. Szabó Péter: Nádasy Ferenc és Pálffy Miklós vitézi kultusza. In: *Tata a tizenöt éves háborúban. Annales Tatarsenses* I. Szerk. Fatuska János. Tata, 1998. 139–148. old.) Szinte a magyar nyelvű históriás énekek párhuzama-

ként jelentek meg a *Türkenliedek* a németföldi népénekekben, egyházi fohászokban. A műfaj tájékoztató, erőt adó üzenete a társadalom legszélesebb köreit szólította meg. Itt megint hiányolom a magyarországi párhuzamok megemlítését. Amikor például Homonnai Drugeth Bálint, Bocskai hadvezére, telve bizonytalansággal, török segédhadakkal Érsekújvár alá vonult, naplójában feljegyezte: „énekelnék az Úrnak igen kedves énekemet: Erős várunk nekünk az Isten etc., ezek a bégek izenék, hogy elhitték ők azt.” (Homonnai Drugeth Bálint naplója. In: *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn*. Kiad. Csonka Ferenc és Szakály Ferenc. Európa, Bp., 1988. 108. old.)

A kötet ráébreszti az olvasót: korántsem mai sajátosság az, hogy a politika igénybe veszi, s törekvéseinek megfelelően manipulálja a médiumokat. A kora újkorban kialakuló, megdöbbentően korszerű kommunikációs mechanizmus feltárása adja e könyvnek a szakmai frissesség és a „naprakészség” értékeit. Az alávetett társadalmi csoportok nem engedték, hogy a hatalom mindent „lenyomjon a torkukon”, s megteremtették saját hírfórumaikat – ennek bizonyítása szintén fontos eredmény. A politikát, a történelmet szemlélni, közvetíteni, értékelni, a velük kapcsolatos híreket kisajátítani, a hatalom közleményeit befogadni, véleményezni vagy elutasítani – mindezen fontos kérdésekre a XVII. századi történeti forrásanyag bemutatásával, elemzésével G. Etényi Nóra napjaink számára is tájékoztató, érdekes válaszok sorával szolgál.

Szabó Ildikó: Nemzet és szocializáció

A POLITIKA SZEREPE AZ IDENTITÁSOK
FORMÁLÁSÁBAN MAGYARORSZÁGON
1867–2006

*L'Harmattan, Bp., 2009. 3344 old.,
3200 Ft*

A politikai szocializáció mint kutatási téma megjelenése óta több tudományág metszéspontjában helyezkedett el (politológia, szociológia, pszichológia, történettudomány). Könyvében Szabó Ildikó, reflektálva a téma által megkövetelt sajátos igényekre, arra a hiánypótló feladatra vállalkozott, hogy napjaink politikai szocializációs folyamatait komplex történeti-szociológiai-politológiai vizsgálati keretben értelmezze.

A politikai szocializáció fogalmát a francia politikai szocializációs irodalom klasszikusa, Annick Percheron művei, valamint Peter Berger és Thomas Luckmann *A valóság társadalmi felépítéséből* belátásai keretezte fogalmi mezőben értelmezi. Eszerint a „politikai szocializáció az egyén és a politikailag megformált társadalom közötti interakciók egész életen át tartó folyamata”, melynek során kialakulnak az egyén állampolgári sajátosságai (demokratikus attitűdök, állampolgári viselkedésformák, politikai preferenciák stb.), illetve újratermelődik az állampolgári kultúra (21. old.). Szabó szerint minden társadalmat jellemez egy *szocializációs modell*, ami nem más, mint a szocializáció formális (iskola, civil szervezetek) és nem formális (család, kortárs csoport, média) tényezőinek és hatásmechanizmusainak összessége. Míg a nem formális szocializációs tényezők a politikai identitások kialakításában, addig a formális szocializációs tényezők az állampolgári magatartás kialakításában játszanak nagyobb szerepet.

A politikai szocializáció fenti – a szakirodalom által gazdagon tárgyalt – ágensei mellett Szabó bevezeti az „alaptematika” fogalmát. Ezt olyan „történelmileg építő és a nyilván-

nos kommunikációban kidolgozódó témaegyüttesként” definiálja, amely „(a) folyamatosan értelmezi a makroközösség tagjainak egymáshoz és a közösségen kívül lévőkhez való viszonyát és (b) identitásukon keresztül próbálja őket bevonni a közösségi, illetve a politikai szintre”. E sajátosságok okán tekinti az alaptematikákat „a politikai szocializáció generációkon átívelő, világméretű alakító, diszkurzív ágensének” (31. old.). Három, az európai történelem során a politikai szocializációban kiemelten fontos alaptematikát különböztet meg: *vallási, nemzeti és demokratikus* (illetve a napjainkban formálódó *európai*). Az alaptematikák történetileg egymásra épülnek, egymással keverednek, ugyanakkor saját történelmi dinamikájuk is van (kanonizálódnak vagy meghaladják őket).

Az európai történelem leghosszabb szakaszában a vallási alaptematika volt meghatározó, monopóliumozata a vallás és az állam szétválasztásával ért véget. A 19. századtól a nemzeti alaptematika került előtérbe, ekkortól a „nemzet” vált a mindennapi életvilág konstituens keretévé. Ettől kezdődően a nemzet kategóriája nem pusztán a közösség önmeghatározását fejezte ki, hanem egyfajta „olvasórcsként funkcionált”, a gazdasági, politikai problémák is rajta keresztül értelmeződtek (39. old.). Kifejezetten a nemzeti tematika közvetítésére nem alakult ki különálló intézményrendszer – szemben a vallással, amelyet az egyház, és szemben a demokratikussal, amelyet az iskola közvetített. (A nemzeti intézményeknek [pl. múzeumok, közszolgálati médiumok stb.] jelentős szerepük volt ugyan a nemzeti identitás kialakításában, elsődleges céljuk ettől mégis eltér.) Ezért a nemzeti identitás kialakulása elsősorban informális csatornákon, valamint a másik két alaptematika közvetítő rendszerének közreműködésével zajlott. A modern nemzeti tematika alternatíváját – az azt egyértelműen soha ki nem szorító – demokratikus (és újabban az európai) tematika nyújtotta, mely elsősorban a demokratikus állampolgári magatartás mibenlétére vonatkozik. A demokratikus alaptematika tartalmát – szemben a nemzettel, melyet elsősorban a pártok és a népszerű

politikusként alakítanak napi politikai érdekek szerint – nem a mindennapi politikai érdekek határozzák meg, és – szintén szemben a nemzeti tematikával – inkább racionális, mintsem érzelmi attitűdök formájában interiorizálódnak.

Szabó Ildikó a fent bemutatott keretben vizsgálja a politikai szocializáció folyamatát történelmi összefüggésben. Tézise szerint „a nemzeti tematika azokban az országokban tudja hatékonyan befolyásolni a politikai identitásokat, ahol a több politikai korszakon végighúzó nemzeti problémák foglalkoztatják az embereket, és politikai válaszokat (értelmezéseket, értékeléseket, döntéseket, cselekvéseket, alternatívákat) várnak rájuk. Ilyenek a közép- és kelet-európai országok.” (39. old.). E belátásnak megfelelően a nemzeti tematikát állítja fókuszba a magyar sajátosságok vizsgálata során. A kiegészítéstől napjainkig mutatja be, hogyan határozta meg a nemzeti alaptematika a hazai politikai szocializációs folyamatokat, hogyan hozta létre az egyes korszakokra jellemző politikai szocializációs modelleket.

A kiegészítéstől az első világháborúig tartó periódusban teljesedett ki a magyar nemzeti alaptematika (többek között a reformkor és a szabadságharc hőseinek kanonizálódásával). A nemzet közösség- és identitásképző fogalomként vált. Az ezt követő, két világháború közötti időszakban a tematika átalakult. Az addigi, alapvetően, de nem kizárólagosan államnemzeti jellegű nemzetfogalom helyét az etnikai és kultúrnemzeti fogalom vette át. A tematika közvetlenül az államhatalom irányítása alatt állt, és jelentős intézményi-politikai szocializációs szerepet töltött be. Fő témái az elszenvedett sérelmek és a fenyegetettségérzés voltak (102–104. old.).

A második világháború után kínálkozott először lehetőség arra, hogy a nemzeti tematikát – az azt kizárólagossá tevő rezsím bukása után – a demokratikus alaptematika váltsa fel. A pártállam kialakulását követően azonban ehelyett egy sajátos *pártállam-nemzeti* tematika vált kizárólagossá, amely a kommunista párt, az állam és a dolgozó nép mint nemzet egységén alapult. Ez a tematika a korábbi

nemzeti alaptematikát átírta a saját bipoláris kódjának megfelelően (az új ellenség – a magyarság ellensége helyett – a kommunizmus ellensége lett). A pártállami rendszer továbbvitte a centralizált intézményi szocializáció hagyományát, itt is sajátjaira cserélve ki a konkrét tartalmi elemeket. Az erős politikai szocializáció feletti pártállami felügyelet a hetvenes évek után fokozatosan gyengült. A kialakuló második nyilvánosságban a demokratikus alaptematika is megjelent, noha éppen azért, mert csak a második nyilvánosságban jelent meg, nem tudott széles körű hatást kifejteni. Ugyanakkor a pártállam-nemzeti tematika nem tudta elérni azt a hatást, amit célul tűzött maga elé: egyfajta „kettős politikai szocializációs modell” alakult ki, amelyben a formális és informális szocializáció elkülönült egymástól. (Részletesebben erről I. Szabó Ildikó: *Az ember államossága*. In: *A pártállam gyermekei*. Új Mandátum, Bp., 2000. 109–110. old.). Más dologra szocializált az iskola, és másra a család: előbbi a hivatalos helyzetek viselkedési elveire tanított meg, utóbbi pedig a hétköznapi életben érvényes – a hivatalos viselkedési normáktól eltérő, azokat felfüggesztő, megkerülő – szabályokra (165–168. old.).

A rendszerváltás után a nemzeti alaptematika harmadszor is újrafogalmazódott. Ezúttal a demokratikus tematikát nem nyomta ugyan el, ám a politikai közéletben meghatározó jelentőségre tett szert. A pártok az újrafogalmazott nemzeti tematika mentén rajzolták meg a társadalmi törésvonalakat, ennyiben az egyik legfontosabb identitásképző erővé vált, különösen az 1998-as választásokat követően (210. old.). Az új nemzeti tematika, hasonlóan előzményeihez, kétosztatú világméretű sugallat, mely a magyarországi politikai kultúrába az elmúlt másfél évszázadban mélyen beágyazódott, így könnyen befogadhatónak bizonyult. Ezt a baloldali-liberális kormány is felismerte, és 2004 óta a demokratikus és európai alaptematika mellé a nemzeti tematikát is beemelte retorikájába (265. old.).

Szabó szerint a nemzeti tematikát azért érdemes fókuszba állítani

a magyarországi politikai szocializáció történetének tanulmányozásakor, mert az egyes korszakokban más-más formában, de mindvégig meghatározta a politikai szocializációs modellt. A pártállam időszakában a sajátos pártállam-nemzeti tematika a korábban említett kettős politikai szocializációs modelljének kialakulásához vezetett: ez a modell a Rákosi-korszakban a *konfliktustagadó*, a Kádár-érában pedig a *konfliktuskerülő* formát öltött (288. old.). A rendszerváltás utáni időszakban pedig Szabó Ildikó a *fragmentált politikai szocializáció* modelljének kialakulását írja le.

A fragmentált modell a szocializációs ágensek munkamegosztásának széttozódottságával, egymást kölcsönösen gyengítő diszfunkcionalitásával jellemezhető. Kialakulásának egyik legfontosabb okát Szabó a nemzeti tematika rendszerváltás után újra nyitottá váló kérdésére vezeti vissza: „A rendszerváltás felszínre hozta, hogy a magyar nemzeti identitásnak nincs érvényes, társadalmi konszenzuson nyugvó, a politikai intézményrendszer működésével támogatott és az intézményes politikai szocializációban közvetített mintája. [...] Ugyanakkor a rendszerváltás után sem fogalmazódott meg a nemzetnek mint demokratikus politikai közösségnek tartós és koherens fogalmak rendszerén nyugvó koncepciója, amely az intézményes szocializáció kiindulópontja lehetett volna.” (282. old.) Ebben a sajátos helyzetben a nemzeti tematika szükségyszerűen politikai viták tárgyává és egyben a politikai törésvonal szervező elvévé vált. Ezzel párhuzamosan, a nemzeti tematika középpontba kerülésével lecsökkent a demokratikus tematika súlya a politikai vitákban.

A tematikák erőviszonya és állapota kihatott a szocializációs intézményekre is. Az iskolák nem tudtak politikai szocializációs feladatuknak megfelelni. Sem a nemzeti, sem az állampolgári identitás kialakításában nem tudták a modern nyugati demokráciákban megszokott szerepüket betölteni, mivel az előbbi terület épp folyó viták tárgyául szolgált, az utóbbi pedig még vita előtti állapotban volt. Vagyis hiányzott a konszenzuson nyugvó állami akarat, amelyhez az iskolák igazodhattak volna, ami együt-

tal előfeltétele sikeres politikai szocializációs tevékenységüknek. (Hiányzott továbbá az információáramlás a döntéshozók, a szaktudomány és a pedagógusok [és a pedagógusképzés] között is. Ez szintén megnehezítette az iskolák számára, hogy rátaláljanak a politikai szocializációban betöltendő szerepükre.) Az iskola diszfunkciója miatt a politikai szocializációs modell nem intézményi elemeire, a családra és a médiára nagyobb feladat hárult, melynek azonban nem tudtak maradéktalanul megfelelni. A magyar családok a különböző rezsimok alatt szerzett tapasztalatok hatására hajlamosak váltak arra, hogy szocializációs felelősségüket az iskolára hárítsák. Ennek oka az, hogy „a társadalmi játékszabályok gyakori változása miatt elbizonytalanodtak gyermeknevelési eszményeikben, és úgy vélik, hogy az iskola mint professzionális intézmény jobban tudja, hogy mi segíti elő a gyerekek *társadalmi* fejlődését” (302. old.). Az iskola és a család diszfunkciójának hatása összeadódott: míg az iskola – a konszenzuson alapuló, biztos orientáció hiányában – éppen a családokra toltta volna a politikai szocializáció felelősségét, a családok is, történeti okokból, az iskolára. Így egyfajta vákuum keletkezett, melyet más jelentkező híján a média és a benne legnagyobb súllyal megjelenő nemzeti alaptematika töltötte be. Az elmondottakat bizonyítja többek között, hogy a nemzeti tematika újjáélesztésében döntő szerepet játszó párt (az 1996 utáni Fidesz), minden társánál nagyobb népszerűségnek örvend a 35 évnél fiatalabb populációban (mely így gyökeresen eltér európai kortársaitól, akik között általában a baloldali és a liberális pártok támogatottsága jellemző). Vagyis e populáció politikai szocializációját láthatóan a nemzeti tematika határozta meg, ha egyszer a nemzeti tematikát uraló párt – a korosztályi hatás ellenére – széles támogatottságra tett szert köreiben (285. old.).

A rendszerváltás utáni politikai berendezkedés időszakában a megújuló nemzeti tematika és az általa elnyomott demokratikus tematika sajátos politikai szocializációs helyzetet teremtett. Ideális esetben – a nyugati gyakorlathoz hasonlóan

– a demokratikus tematikának kellett volna hangsúlyossá válnia, legalább annyira, hogy a szocializációs modell formálisan meghatározza, a konfliktuskihordó gyakorlatot elterjessze. Szabó elemzése szerint a politikai elit e scenárió helyett a múlt felé tapogatózott, amikor a demokratikus tematika előtérbe helyezése, a szocializáció formális szintű meghatározása helyett a történetileg mélyen beágyazott megoldáshoz, a nemzeti tematika logikájához nyúlt vissza, és a szocializációs modell tartalmi meghatározásának igényével lépett fel. Csakhogy ezzel szükségképpen paradox helyzetet teremtett, ami magában a fragmentált modellben fejeződik ki.

A tartalmi elveket ugyanis a plurális demokráciában nem lehet az intézményes szocializáció aktoraira (elsősorban az iskolára) ráerőltetni, hiszen a demokráciában ezekről az elvekről folyamatosan viták folynak. A formális szocializációs elveket megszabó demokratikus tematika ugyanakkor nem szolgálta nyilvános viták tárgyát, róla nem alakult ki konszenzus, így az intézményes szocializáció aktorai számára a konfliktuskihordó gyakorlat sem nyújtott orientációs pontot. Ebből fakad az a bizonytalanság, amely – kiegészülve a családok hagyományos szocializációs szerepet hárító felfogásával – azt eredményezte, hogy a média szocializációs hatása aránytalanul megnőtt. A benne megjelenő nemzeti tematika pedig anélkül sajátítódik el, hogy kiegészülne a demokratikus állampolgár talán legfontosabb képességével: a konfliktusok kommunikációban való feloldásának képességével. Ez a konklúzió Szabó szerint több szempontból is aggodalomra ad okot: „A fragmentált politikai szocializációs modell nem tud hatékonyan reagálni az új társadalmi kihívásokra: a szélsőjobboldali jelenségekre, a nagy integratív folyamatok ellenhatásaira, az újrafogalmazódó interetnikus és interkulturális viszonyokra és a nemzeti identitás problémáira.” (305. old.) Ezekre a jelenségekre ugyanis feltehetően sokkal inkább a demokratikus politikai szocializáció tudna felkészíteni.

Szabó gondolatainak ismertetése után érdemes egy kicsit közelebbről megvizsgálni elemzésének kulcsfo-

galmát, az „alaptematikát”. Definíciószerűen azt mondhatjuk, hogy az alaptematikák a nyilvánosságban újratermelő, saját történeti dinamikával rendelkező jelentések, melyeknek – interakciók sorozatában elsajátítva – identitásképző erejük van, és ennyiben társadalmi integrációs funkciót töltenek be. Azáltal, hogy a nyilvánosságban újratermelő, ugyanakkor integrációs és szocializációs funkcióval rendelkezőként vezeti be a fogalmat, Szabó kapcsolatot teremt a politikai szocializáció politikai és társadalmi aspektusa között. Ez teremt meg az alapot arra, hogy az alaptematikákat a politikaiszocializáció-kutatás végső magyarázó elvének tekintse, melynek átalakulása magyarázza a politikai szocializációs modellek átalakulását.

Egy új fogalom bevezetése feladatul rója a szerzőre, hogy azt a korábban kialakított fogalmak hálójában elhelyezze, tőlük elhatárolva definiálja. Erre természetesen Szabó is törekszik, amikor a politológiai irodalomban bevett „téma” (*issue*) fogalmától elhatárolja saját „alaptematika” fogalmát. Érzésem szerint azonban hasznos lett volna további referenciapontokat is keresni a fogalom árnyalására. Így például az alaptematika és a nyilvánosság – különböző koncepcióinak – viszonyát érdemes lett volna részletesebben tárgyalni. Minthogy az alaptematikák elméletileg a nyilvánosság fogalmára utalnak (abban termelőnek újra), érdemes lett volna végiggondolni, hogy az eltérő jellegű nyilvánosságok milyen keretet szabnak az alaptematikák létrejöttének. (Elég, ha Habermas klasszikus nyilvánosság-könyve alapján vizsgáljuk meg a kérdést: a reprezentatív, a polgári vagy a refeudalizálódott nyilvánosság-típusok milyen alaptematikák megfogalmazását teszik lehetővé?)

Hasonlóképp kérdések merülnek fel a különböző tematikák eszmétörténeti alapjait és egymáshoz való viszonyát illetően. Szabó a nemzeti és a demokratikus alaptematikát alapvetően egymással rivalizálóként mutatja be. Ugyanakkor kialakulásukat (a modern nemzetállamok születése) és az őket közvetítő intézményrendszert (formális szocializációs ágensek) tekintve a két tematika nem válik el egymástól. Nemzeti és demokrati-

kus tematika viszonyát alighanem pontosabban lehetne megfogalmazni, ha Szabó elhelyezte volna őket a felvilágosodás óta zajló politikai filozófiai viták kontextusában. Ennek hiányában csak feltételezhető, hogy a nemzeti tematika alighanem a kollektív értékeket az egyéni fölé rendelő politikai filozófiák, míg a demokratikus tematika elsősorban az egyéni szabadságjogok védelmét zászlajukra tűző liberális eszmék politikai nyilvánosságbeli lecsapódásának tekinthető. Amennyiben ez a feltételezés helytálló, érdemes végiggondolni, hogy a magyar eszmetörténeti kontextus figyelembevételével miként árnyalható a tematikák történeti leírása. Így például a 20. század eleji polgári radikális, liberális vagy éppen marxista gondolkodók – és Horthy-rendszerbeli utódaik – hivatalostól eltérő álláspontját figyelembe véve, több szempontú leírásra nyílt volna lehetőség, melyben az esetleges belső feszültségek is megragadhatóvá váltak volna.

A különböző alaptermatikájú korszakok szerint Szabó három plusz egy szocializációs modellt azonosít: a nemzeti tematika különböző megvalósulásai hozták létre az államszocializmus alatt és a rendszerváltás első évtizedeiben a konfliktustagadó, a konfliktuskerülő és a fragmentált modellt. Ezek mellett említi a demokratikus tematika által meghatározott, Nyugat-Európában kialakult demokratikus modellt. Ez a modell egyfajta viszonyítási pontként, implicit normatív bázisként szolgál, az evolutívan kialakult, a konfliktusok kihordásán alapuló politikai szocializációs gyakorlatra utalva (289. old.). Ezen a ponton megemlítendő, hogy Szabó talán kissé idealizáltan tekint a nyugati demokráciák szocializációs állapotaira, azok feltehetően sokkal több belső feszültséggel terheltek, mint ahogy azt figyelembe veszi (289–292. old.). E nehézséget elkerülendő, talán szerencsésebb lett volna egy expliciten tényellentétes normatív bázisból kiindulni.

A különböző szocializációs modelleket Szabó Ildikó alapvetően induktívan, konkrét történeti megvalósulásukban mutatja be. Ugyanakkor az olvasó számára érdekes kérdés, hogy logikailag miként viszonyulnak

egymáshoz. A konfliktustagadó, a konfliktuskerülő és a konfliktuskihordó modellek logikai kapcsolata nem igényel különösebb magyarázatot. Az első két modellről belátható, hogy a harmadiknak, tehát a konfliktusok kommunikációban való feloldásának kétféle torzulásai: a békés megoldás szükségességének explicit tagadása, illetve finomabb módszerű eltussolása. Nem ennyire egyértelmű azonban, hogy a fragmentált modell miként illeszkedik ebbe az értelmezési keretbe.

A kérdésre a különböző modellek és az őket meghatározó alaptermatikák történeti dinamikájára utalva próbálhatunk meg választ kidolgozni. Magyarország az államszocializmus évtizedei alatt a konfliktusok explicit elutasításától kerülésüknek gyakorlati tartó fejlődési pályát járt be. A rendszerváltással nyitott kérdéssé vált, hogyan folytatható ez az út. Szabó alapvetően kétféle lehetőségre utal: a Nyugathoz való felzárkózást, illetve e lehetőség elszalasztását. Úgy gondolom, hogy ez utóbbi eset jelenik meg a fragmentált modellben. Ilyenformán a fragmentált modell nem közvetlenül a konfliktuskihordás torzulásaként, hanem a konfliktuskezelés fejlődéslogikájának torzulásaként értelmezhető. (Maga a dinamikus fragmentált jelző is erre utal. Míg a konfliktuskihordó, -kerülő és -tagadó jelzők egy állapot különböző modalitásait fejezik ki, addig a szétfűzöttség egy időben azt megelőző állapotra és annak megváltozására utal.) Abból fakad, hogy a konfliktustagadást és -kerülést életre hívó, centralizált hatalom megszünte nem hozta magával automatikusan a konfliktuskihordás gyakorlatát. Vagyis, noha semmilyen központi akarat nem gátolja többé a konfliktusok békés kihordásának gyakorlatát, az mégsem tud elterjedni, mivel erre semmi nem is ösztönöz.

Szabó gondolatmenetének ez az értelmezése rávilágít egy, az elemzés normatív bázisa kapcsán támadó konceptuális problémára. Szabó explicit normatív bázisa egy statikus politikai szocializációs modell, a demokratikus modell. A fragmentált modell – szemben a konfliktustagadóval és -kerülővel – ugyanakkor nem a demokratikustól való eltérés alap-

ján definiált, hanem a modellek fejlődési pályának torzulásaként. Ahhoz azonban, hogy a fogalmat ily módon vezethessük be, a modellek fejlődési pályájának normatív modelljével is rendelkezniünk kellene, de ilyenrel nem találkozunk a *Nemzet és szocializáció*-ban.

Annak ellenére tehát, hogy a fragmentált modellt történeti dinamikájából kibontva mutatja be Szabó Ildikó, kritikai bázisát csak statikusan dolgozza ki. Így pedig továbbra is nyitva maradnak pragmatikus szempontból döntő fontosságú kérdések. Minthogy nem ismert a demokratikus modell kialakulásának normatív bázisa, nem tudjuk meg, milyen lett volna az a rendszerváltás utáni fejlődési pálya, amely potenciálisan átvezet a demokratikus modell kialakulásához (hiszen az átvezető mechanizmus nem más, mint a rátérés a demokratikus modell kialakulási pályájára). Ezért végső soron nem derül ki, milyen út vezethet a konfliktuskerülő modelltől a demokratikus modell irányába, azaz milyen alternatívája van a rendszerváltás után kialakult a gyakorlatnak.

A *Nemzet és szocializáció* talán legnagyobb erénye, hogy történetiségében bontja ki napjaink politikai szocializációs sajátosságait. Az így feltáruló fejlődési pálya eredményeként létrejött egy olyan szocializációs modell, amely mélyen beágyazott a múltbeli rendszerek teremtette keretek közé, és láthatólag nincs tisztában a bennük gyökerező korlátok meghaladásának mikéntjével. Az induktív történeti elemzés nagy előnye, hogy rámutat a jelenkori politikai szocializációs sajátosságok kialakulásának történeti előzményeire. Ezért is okozott hiányérzetet, hogy a történeti folyamatok rekonstrukciójában akadnak egyenetlenségek. Szabó számára érezhetően otthonosabb közeg az államszocializmustól napjainkig tartó periódus, mint az azt megelőzők. (Azok számára, akik ismerik munkásságát, ez nem meglepő: korábbi fontosabb munkái is főleg ezzel az időszakkal foglalkoztak.) Ez elsősorban abban fejeződik ki, hogy napjainkhoz közeledve, társadalomtörténeti részletekben egyre gazdagabb elemzésekkel találkozunk. Ebből fakad, hogy a korábbi időszakok politikai szocia-

lizációs klímáját kevésbé összetetten mutatja be, az esetleges ellentmondó tendenciákat, belső feszültségeket nem dolgozza ki. Így az olvasó kíváncsisága nem elégül ki azt a kérdést illetően, hogy az államszocializmus kettős szocializációs modelljeinek voltak-e történeti előzményei a Horthy-korban és a dualizmusban, s ha igen, miként alakultak át? Minthogy a magyar társadalomtörténeti fejlődés duális jellegét a társadalomtörténeti irodalom ezekre a korszakokra vezeti vissza, nem tűnik megalapozatlannak a hipotézis, miszerint a politikai szocializáció kettősségének is vannak az államszocializmusnál korábbi strukturális előzményei.

Természetesen ezek a kérdések nem számon kérők, sokkal inkább a kíváncsivá tett olvasó kérdései, melyek a történeti-empirikus elemzések folytatásának és az elméleti következmények szisztematikus továbbgondolásának céljából fogalmazódtak meg.

SIK DOMONKOS

Majtényi György: K-vonal

URALMI ELIT ÉS LUXUS
A SZOCIALIZMUSBAN

Nyitott Könyvműhely, Bp., 2009. 312 old., 4490 Ft

Majtényi György szokatlan helyzetekben mutatja be a pártállami/állampárti vezetőket: nem kormány- és PB-üléseken, disztribúción, mondhatni munka közben látjuk őket (bár néha itt is feltűnnek), hanem otthonukban, „baráti” körben, vásárlás közben, vadászatokon. A rendszer irányítói számára persze ez is „munka”, az elit önreprezentációjának, az elitlét újratermelésének „fárasztó” tevékenysége.

A kötet címe (*K-vonal*) többféle-keppen is feloldható. Elsődlegesen azt az elkülönített („közigazgatási”) telefonhálózatot jelenti, amellyel a felső vezetők lakásait és irodáit felszerelték, és amely ebben az értelemben az elit információs monopóliumát jelölte. A köznyelv ugyanakkor a rövidítést kádervonalaként oldotta fel, amelyet –

eltérő jelentéstartalommal – Majtényi is használ a II. fejezet címeiként. De a *K* utalhat arra a képzeletbeli kastélyra is, amelyet a szerző emelt az általa vizsgált csoport köré: a kastély az a hely, ahol az új elit megismerhetete, elsajátíthatta, átvehette az elődök mintáit. További metaforikus jelentéseket is hozzárendel, ilyenkor utalhat például a korra, a kiváltságok rendszerére vagy, tehetjük hozzá, magára a kommunista rendszerre is. A címlap még egy feloldási lehetőséget sugall: a címet Kádár-vonalnak is olvashatjuk.

A kötet a források széles körére épül: felhasznál levéltári dokumentumokat (párt-, közigazgatási és állambiztonsági iratokat egyaránt), visszaemlékezéseket, *oral history* interjúkat, a korabeli sajtó anyagát, sőt még szépirodalmi szövegeket is. (Például az *Ezeregyéjszaka meséit*, amelynek van ugyan újabb, pontosabb, szebb, „tudományosabb” fordítása, ám mindenképpen szimbolikus, hogy éppen egy 1956-os kiadásból idéz.) Nem nagyon reflektál ugyanakkor kötete rendkívül gazdag képanyagára, amely így jobbra csak illusztrálja a szöveget. Magabiztosan kezeli a forrásokat, könnyedén alakítja olvasmányossá még a legszárzabb hivatalos iratokból megírt történetet is. Néhány esetben azonban – úgy érzem – készpénznek veszi az eredeti, történetesen államvédelmi dokumentumok megállapításait (pl. 23. old.), és nem utal keletkezésük körülményeire, szándékára. (Péter Gáborral kapcsolatban például hitelt ad olyan kijelentéseknek, amelyeket letartóztatása után, terhelő szándékkal tettek róla [29. old.].) Az államvédelmi jegyzőkönyvek forrásértékéről csak később, más összefüggésben szól: „Óvatosságra int minket azonban e szövegek olvasásakor az a tény, hogy az eljárások tétje éppen az volt, hogy az államvédelmi vezetők kommunistához méltatlan életét [...] bizonyítani tudják.” (44. old.)

Előszavában Majtényi felhívja a figyelmet „a pontos fogalmazás, a tudatos fogalom- és szóhasználat” (10. old.) fontosságára. Erre mindvégig ügyel, és tanúságot tesz nyelvi leleményességéről is. Például: a „rendszerváltás éveiben – vadászkifejezéssel élve – ismét *terítékre került* a pártveze-

tők vadászatának kérdése” (122. old., az én kiemelésem). A fociról írva így fogalmaz: „Ma már tudjuk, hogy Szepesi György az állambiztonság ügynökeként egy *másik pályán is mozgott*” (131. old., az én kiemelésem). Ez a mondat azért is figyelemre méltó, mert tudtommal ennyire szépen senkiről sem írták meg azt, hogy besúgó volt. Feltételezhető, hogy tudatosan, a korabeli közvélekedés nézőpontját érzékeltetendő, él néhány, a sportújságírásra jellemző közhellyel is, mint amilyen „a *szürke, ámde szorgos iparosokat felvonultató nyugatnémet válogatott*” emlegetése (132. old., az én kiemelésem). Ugyanakkor nyelvi slamposságok is becsúsznak, mint például a többször előforduló (bizonyára korabeli dokumentumokból származó) „tanzán” jelző a tanzániai helyett. Az ország nevét ugyanis nem a „tanzán” néptől nyerte, amely nem létezik, hanem *Tanganyika* és *Zanzibár* nevéből képezték. Helyenként pedig körültekintőbben is fogalmazhatott volna. Kíváncsi volnék például, milyen alapon kommunistázza le a Nyerere-féle tanzániai vezetést. Az öltözködéssel kapcsolatban azt írja, hogy a „szocializmus» nem számolta fel a hagyományt és a nyugati divatot, csak átmenetileg egy viszonylag szűk területre szorította vissza” (186. old.). Ebből úgy tűnik, mintha a második világháború előtt széles körű lett volna a „finomabb alsóneműk, jobb szabású, drágább anyagokból készült ruhák viselete” (uo.), mintha 1945 előtt tömegek követték volna a legújabb párizsi divatot, majd 1945/1949 után mindenkit lódenbe öltöztettek volna. (Az persze kétségtelen, hogy az 1950-es években a korábbinál is szűkebb körnek volt lehetősége luxusfogyasztásra, ezek a lehetőségek azonban az 1960-as, majd még inkább az 1980-as évektől fokozatosan nőttek.) Egyszerű elírásnak tekinthető viszont az a téves állítás a 60. oldalon, hogy Hegedűs András 1951-ben lett miniszterelnök.

Majtényi a nézőpontok és az értelmezések pluralizmusát hirdeti, ami szerteágazó cselekményű történetet és tematikai változatosságot eredményezett. A kortársak sokféle nézőpontját is figyelembe vette, ugyanakkor nem próbált a mindentudó, objektív történetíró póza mögé rejtőzni. „A

történetírás személyes műfaj – írja az utószóban –, de vannak látható szabályai, úgymint a forráskritika, és láthatatlan szabályosságai, mint a korszellem. A történész saját korának, kultúrájának részese, azokat az eseményeket kezeli tényként, amelyeket ő maga valósna, igaznak gondol.” (221. old.) Történetési alkatából fakadóan elhárítja magától a következtetéseket levonó összegzés feladatát. Az elbeszélés persze önmagában is interpretáció, és a történeteket elmesélő szerző maga is egy sor határozott kijelentést tesz. Személyes véleményének többször is hangot ad, leginkább a vizsgált rendszer megítélésével kapcsolatban. Az előszóban például úgy jellemzi a rendszerváltást, mint „amely fölfogható a szocializmusból való kilábalás, a fölépülés folyamataként” (10. old.) – vagyis a „szocializmus” – betegség. Ebből következően az „egészséges” rendszer ideáltípusát a Nyugat képviselte. A kötet elején például azt írja, hogy míg „Nyugaton a piaczgazdasági viszonyok között az egyének lehetőségeikhez mérten, de az áruk szabad és széles kínálatából választhattak”, addig „a szocialista rendszerben jórészt a központi elosztás rendszere határozta meg a javak birtoklását” (17–18. old.). A jegyzetektől, valamint a luxusról szóló fejezetből ugyanakkor az derül ki, hogy nem létezett két külön (a „jó” piaczgazdasági és a „rossz” szocialista) fogyasztási modell, a különbség Kelet és Nyugat között éppen a „lehetőségek” mértékében (és az ebből fakadó minőségben) jelentkezett.

Korábbi monográfiájával (*A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Gondolat, Bp., 2005) ellentétben itt jóval kevesebb az elméleti fejtegetés, ami – a szélesebb olvasóközönség számára – élvezhetőbbé teszi a szöveget. (A „korábbi” Majtényi alcímében feltehetően az elit, a luxus és a szocializmus szavak is idézőjelben szerepeltek volna.) Az elit fogalmának tisztázásával, pontos definiálásával sem sokat bibelődik, „egy kiváltságai alapján elhatárolható, a társadalomban uralmi pozíciója révén elkülönülő csoportot” ért rajta, „amelyet életformája, -stílusa, az uralmi viszonyok nyújtotta lehetősé-

gek maximális kihasználása jellemez” (15. old.). Bár én mind elméleti, mind gyakorlati megfontolásokból hajlok arra, hogy az elitet mint társadalomtörténeti kategóriát tisztán az uralmi pozíciók alapján definiáljam, és az életformát és az életstílust ebből a szempontból másodlagosnak tekintsem, mindenképpen adekvát fogalmi meghatározásról van szó. Max Weber citálása kapcsán mindenesetre megjegyezhető, hogy Lengyel György, aki éppen Weber kategóriáit felhasználva tisztázta a fogalmat, az elitviszonyt intézményes relációkat feltételező uralmi viszonyként, míg az osztályviszonyt alapvetően hatalmi viszonyként értelmezi (*A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Bp., 1993. 8–9. old.). Ennek alapján tehát nincs értelme a „hatalmi” és az „uralmi” elit megkülönböztetésének, hiszen – weberi értelemben – „hatalmi elit” nem létezik. (Habár Lengyel írására Majtényi nem hivatkozik, a bőséges szakirodalmat felvonultató kötetben nem kívánom számon kérni egyetlen munka hiányát sem.)

A szerző a „szóisméltések elkerülése és a gördülékenyebb fogalmazás végett” (10. old.) az elit szinonimájaként használja a káder és a funkcionárius szavakat. Csak-hogy a funkcionáriusok, a káderek köre sokkal szélesebb volt, mint az elitbe tartozóké, ráadásul míg ezt a két fogalmat a vizsgált korszakban is használták, elitnek a történész nevezi az általa vizsgált csoportot, és teremt meg ezáltal kutatásának a tárgyát: míg az elit utólagos, a funkcionárius és a káder korabeli konstrukció. Egy rigorózus, tudományos egzaktussággal megalkotott, minden oldalról lezárt elitfogalom természetesen ellentétben állt volna a kötet vállalt nyitottságával, lezáratlanságával. Éppen ezért felvethető a kérdés, hogy ha a szerző a fogalmat pusztán „leíró-elemző kategóriaként egy, a társadalomban elkülönülő (és elkülöníthető) csoport elhatárolására” (15. old.) kívánta alkalmazni, nem lett-e volna elég egy „hétköznapi”, a könyv tárgyának egyébként is megfelelő meghatározást választani. Vagyis az elitbe azok tartoznak, akik valahol „fent” vannak, akikre mint a vezetők, a „fejesekre”

tekintenek, akik nem „azok”, vagyis „a nép”.

Majtényi Bibó István elitfelfogását idézve szögezi le, hogy az uralmi pozícióból fakadó normaformáló lehetőséget, „kulturacsináló”, kultúrateremtő szerepet egyetlen elitől, a szocialista rendszer elitjétől sem lehet elvitatni. Könyve lényegében erről szól: milyen viselkedési, fogyasztási stb. mintákat követett, teremtett és közvetített az elit a társadalom többi részének. Ezért érthetetlen, hogy történetei főszereplőjét explicite nem tekinti „értékteremtő és értékhardozó közösségnek”, miközben épp ennek az értékteremtésnek és mintaközvetítésnek a mechanizmusát fejtegeti (15–16. old.), arról nem is beszélve, hogy könyvének témája nem más, mint a szocialista elit kultúrája.

Fő mondandója, hogy a régi szokások, viselkedési formák nem tűntek el teljesen, hanem átalakulva éltek tovább. A társadalmi események hivatalos, protokolláris formái esetében ez természetesnek vehető, a diplomáciában kötelező is volt. A fogadásokat 1945-ben még jellemző meghittség, plebejus hangulat hamar tovaszállt, a régi allűrök hamar feléledtek. A új, kommunista vezetés lakóhelyének megválasztásával is a korábbi „úri” fogyasztási szokásokat, viselkedési mintákat vette át. A vezető káderek fokozatosan megszállták az 1930-as évek óta magas státusú Rózsadombot és Pasarétet (valamint a hagyományosan „elit” lakóhelynek számító Andrássy úti és a Városliget környéki villasorokat). Ebből a szempontból jellemző Rákosi Mátyás esete, aki Moszkvából hazatérve még Zuglóban lakott, ám 1949-ben a Hegyvidékre költözött. Az elit a korábbi „polgári” mintákat követve rendezte be a lakásait is, elég a Kádár-villa bútorzatára utalni.

A lakóhely kiválasztásában a döntő szempont a tömegektől, az átlagemberektől való elkülönülés, a megkülönböztetlenség volt. A „káderdülönél” is zártabb terület volt a felső vezetés által használt üdülők: az 1950-es években például az elit egy teljes községet (Aliga) kisajátított és zárt el a külvilágtól. A vezetők kiváltságos helyzetét biztosították – és egyben jelképezték – az olyan juttatások is,

mint a telefon (a K-vonal) és a hozzáférés a bizalmas információkhoz, a külföldi utazás lehetősége, a kiemelt egészségügyi ellátás (a „Kútvölgyi”), és a díszsír hely a Kerepesi-temetőben. A kiváltságok talán leglátványosabb kifejezője azonban a gépkocsi volt. Az autó 1945 előtt is státuszszimbólumnak számított, hiszen csak kevesek tudták megfizetni, az új rendszerben viszont gyakorlatilag a szolgálati gépkocsit jelentette, ami viszont a pártállami apparátusban betöltött vezetői pozícióhoz kapcsolódott. Az autó tehát továbbra is reprezentációs eszköz volt, ám mást (és másként) reprezentált, mint korábban. Éppen korlátozott hozzáférhetősége tette jelképpé a „nagy fekete autót” az 1950-es években vagy – a liberalizációt követően – a Mercedest az 1970-es évek végétől kezdve. (Előbbivel kapcsolatban alighanem mindenkinek Bacsó Péter *Tanú* című filmje jut eszébe, utóbbival kapcsolatban pedig – valószínűleg már nem ilyen sokaknak – a Beatrice együttes *Angyalföld* című dala: „A Mercedes gyorsan száll, a villamos csak botorkál.”)

A korábbi elitminták fennmaradása a vadászat esetében a legszembeütőbb. A történész számára a vadászat kutatásra méltó társadalmi praxis, amely „alkalmat ad egy – uralmi pozíciója alapján – elkülönülő társadalmi csoport attitűdjeinek a vizsgálatára”, habár nem hagyható figyelmen kívül, hogy a résztvevők számára a vadászat elsősorban kikapcsolódás és szenvedély (88–89. old.). Majtényi mégiscsak mint az elitbe tartozás kritériumát vizsgálja: „a [vadász] társaságokban a szokások viselkedési mintákká változtak, hagyományként rögzültek, s e tradíció azonosság- és közösségtudatot teremtett, ami egyúttal (öntudatlan) azonosulás volt a kivívott társadalmi szereppel és pozícióval.” (101. old.) Az 1963-ban a legfelsőbb vezetés által létrehozott Egyetértés Vadásztársaság tagsága vált a Kádár-korszakban a „bekerülés”, illetve a „kirekesztés” szimbólumává (109. old.). Alapvetően a formális pozíció határozta meg, kiből lehet tag, ám az Egyetértés jól mutatja az informális kapcsolatok fontosságát is a vezetésen belül, amelyeket persze éppen a vadásztársaságbeli tag forma-

lizált. (Talán nem véletlen, hogy az „elit” vadásztársaság megalakítására a Kádár-rendszer és vezető garnitúrája konzolidációjával egy időben került sor.)

Az Egyetértés jól mutatja, milyen jelentős szerepet játszott Kádár János az eliten belüli személyi kapcsolatok alakításában. Személyesen döntött arról, kit lehet felvenni, illetve a felülvizsgálatok során kinek kell mennie, és ki maradhat, de magatartásával is példát adott. Kultusza, bár kevésbé volt látványos, semmivel sem maradt el Rákosié mögött. Az 1980-as években azonban az „Öreg” egyre inkább eltávolodott a vadásztársaságtól, fokozatosan háttérbe vonult, ami egyúttal a politikai vezetésben bekövetkező visszaszorulását is jelezte. Az általa képviselt puritanizmus és visszafogottság is egyre kevésbé volt mint a többi tag számára, a vadásztársaság vezetése a bonvivánok, mecénások és társaik kezébe került. A kötet címlapján látható kép – Kádár János, a megfáradt vadász – így a rendszer utolsó szakaszának az emblémája (akárcsak a főtítkárt egy másik értelemben „megfáradt vadászként” ábrázoló fotó a 164. oldalon).

Az Egyetértés nem egyszerűen az – úri mintákat követő – elvtársi vadászatoknak adott keretet, hanem megteremtette az elit exkluzív társaságát is, a társasági élet színtereit az évadzáró vacsorákkal, előadásokkal, műsoros estekkel. A második világháború előtti úri társasági élet felélesztésére nemcsak a vadászat nyújtott lehetőséget, voltak a felső vezetés tagjainak egyéb, a korábbi mintákat követő, cigányozással, nótázással egybekapcsolt összejövetelei is, az 1950-es évek végén még békebeli hangulatú megyebálok is tartottak. A Kádár elzárkózása miatt elmaradó informális összejöveteleket, például a leányfalui közös étkezéseket Majtényi azzal magyarázza, hogy „a hatalomgyakorlás mindinkább professzionizálódott, és az elit baráti, ismerősi társaságokból bürokratikus hivatás- és szokásrenddé vált” (170. old.). Az Egyetértés példája ennek némileg ellentmond: talán arról lehetett szó, hogy ezeket az informális találkozókat Kádár igyekezett a vadászatra korlátozni.

Miből táplálkozott az új elit elkülönülési igénye, és egyáltalán honnan eredt a kommunista vezetés intézményes vonzódása a vadászathoz? Majtényi azt sugallja, hogy igazából ez tesz minden elitet elitté, az újak tehát természetes módon vették át a régiéket – ezek szerint örökönek tekinthető – mintáit. (Azért tanulságos lett volna megnézni, hogy a magyar kommunista vezetés e téren mennyiben követte a szovjet gyakorlatot.) Az, hogy az 1945 után berendezkedő új elit fogyasztási szokásaiban, attitűdjeiben a régít utánozta, igazából az általa hangoztatott ideológiához viszonyítva jelentős. Ezért aposztrofálhatja a szerző „érdekességnek”, hogy „a háború után a funkcionalizmussal, a modernnel szemben a historizáló stílusvilág tovább őrizte népszerűségét” (27. old.), már ami az új elit villáit illeti. Mintha az lett volna a természetes, ha a kommunista elit a modern építészethez húz. Miért is? A bolsevik irodalmi, képző- vagy építőművészeti izlés az 1930-as évektől minden volt, csak nem modern. Az viszont kétségtelen, hogy az 1945–1949-ben berendezkedő új hatalom a forradalmi munkásmozgalom örökösének vallotta magát, a funkcionáriusok állítólag a munkáshatalmat képviselték, ám ez az azonosulás nyelvi szintre korlátozódott. Ha az elit tagjaiban kialakult egyfajta munkásöntudat, akkor az „inkább hivatkozási alap volt, semmint összetartó erő” (215. old.).

Érthető, hogy amikor az elzárkózó elit időnként igyekezett átlépni a tömegektől elválasztó határokat, akkor elsősorban a „munkásokkal” való találkozásokat kereste. Ennek egyik terepe a sport, és azon belül főleg a labdarúgás volt. A focisikerek egyben legitimációs funkciója tudatában külön juttatásokban részesítette a legjobbakat, amivel lényegében a hivatalosan nem létező profizmust pótolta. Az ennek kapcsán említett katonatiszt vagy országyűlési képviselővé válás azonban véleményem szerint nem jó példa. Puskás esetében éppen fordítva állt a helyzet: ő elvileg főállású katona volt, aki mellesleg focizott is (bár kétségtelen, hogy egy „mezei” honvéddhez képest jóval többet keresett); Bozsik képviselőségét sem helyes elsősorban anyagi

juttatásként értelmezni. A labdarúgás felfokozott politikai fontossága (ami mértékét tekintve mindenképpen új jelenség az 1945 előtti időszakhoz képest) persze azzal járt, hogy az 1954-es, elvesztett világbajnoki döntő is politikai színezetet öltött: a mérkőzés után tömegtüntetések robbantak ki, amelyeket csak nagy nehézségek árán sikerült leverni. A Kádár-korszak elitjének a sporthoz való viszonyáról már jóval kevesebbet tudhatunk meg, az erről szóló részben is főleg az aranycsapat renitenseiről (Czibor, Puskás, Bozsik) olvashatunk. Természetesen szóba kerül, hogy Kádár János Vasas-szurkoló volt, ami hozzátartozott munkásimázsához. Erős túlzás azonban ennek alapján egyenesen „piros-kék korszakról” (150. old.) beszélni. Talán szimbolikus, hogy a Vasas első labdarúgó-bajnokságát éppen 1957-ben nyerte, és 1966-ig még négyszer lett első, ezt követően azonban már csak egyszer, 1977-ben. A Kádár-korszak labdarúgásában sokkal nagyobb szerepet játszott a Fradi, a Dózsa – és a Honvéd, mint „Kádár csapata”.

A kötet a „munkáshatalomnak” a munkásokhoz való viszonyáról a focin kívül is ejt szót, ám a kérdést a sztáhnovistákra szűkíti le, akiket olyan „virtuális” csoportként definiál, „amely a munkásság jólétét és hatalmát szimbolizálta” (156. old.), ám még kiemelt és kivételezett helyzetében is messze állt az elit életszínvonalától. (A Kádár-korszakban a személyek helyett inkább a kollektívákat, a szocialista brigádokat dicsőítették.) A fizikai munkások (a melósok) a rendszer által biztosított juttatásokban, például a lakáshoz jutás terén hátrányban voltak a funkcionáriusokhoz képest. A rendszer által hirdetett és bizonyos mértékig valóban érvényesített egyenlősítést az elit magára nézve nem tekintette kötelezőnek. Jogot formált a tágas, tömegektől távol lévő villákra, mint ahogy a felső vezetők és családtagjaik által látogatott Váci utcai divatszalonok sem a kommunista aszkézis kifejezői voltak. A nyilvánvaló ellentmondás miatt az elit „szégyenlős” volt, úri mintákat követő társasági életét a nyilvánosság teljes kizárásával élte: ez a társaság nem jelent meg a közönség előtt, összejöveteleit nem

verték nagydobra, pusztán létét is titkolták a nyilvánosság előtt.

Paradox módon a könyv történetei az elitről és a rendszerről megszűntetik ezt az ellentmondást, miután a fő viszonyítási pontot kikezdi, lényegében meg is semmisítik. Bár Majtényi *expressis verbis* nem mondja ki, ez a rendszer nem volt munkásállam, elítje pedig sokkal inkább tekinthető polgárinak, mint munkásnak. A vezetés jobbára (kis)polgári származásúakból állt: jellemző, hogy az élmunkások közül egyedül karriert csináló Horváth Ede, a pártvezetés második vonalába bekerülve – munkásszármazásúként –, kívülről jövőnek számított. Az elit életvitele is polgári volt, a hagyományos középosztályi szokásokat, divatot követte a lakás, az öltözködés stb. terén is. (Az ezzel kapcsolatos Széleányi Iván-idézet szerintem sokkal fontosabb annál, hogy egy végjegyzetben bújjon meg [293. old.]) Az elit gondolkodásában a középosztályra jellemző régi beidegződések, sémák működtek, gondoljunk a zsidó – nem zsidó megkülönböztetésre, vagy arra a törekvésre, hogy „jó” (azaz kismemesi, katonatiszti) származást kreáljanak egyes pártvezetőknek. Tagjai bizonyos helyzetekben maguk is hangoztatták polgári öntudatukat, mint például Vas Zoltán 1956-ban. A kötet még arra is hoz példát, hogy a „kívülállók”, a „nép”, a „társadalom” is polgárnak (konkrétan „bűdös burzsujnak”) tartotta a vezetőket (193–194. old.). Ezen igazából nincs mit csodálkozni: a termelőeszközöket birtokló pártállam (mint „össztökés”) vezetői kváziburzsoá, azaz polgári feladatokat láttak el, így nem furcsállhatjuk, ha ez a kváziburzsoázia korábbi polgári mintákat követett.

Majtényi György munkájának a jelentőségét abban látom, hogy lehetővé teszi a diktatúra jellegének, „a kommunista” és „a szocialista” jelentésének újragondolását. Az egykori pártszékház üléstermét díszítő, *Munkásállam* című falikép valóban az egész rendszer szimbólumának tekinthető, ám nemcsak „az ország közelmúltjára figyelmeztet” (208. old.), hanem ennek az újragondolásnak a szükségességére is.

Kuti Éva: Az önzés iskolája?

VÁLLALATI MECENATÚRA –
CSR KÖRNYEZETBEN

Nonprofit Kutatócsoport, Bp., 2010. 205 old.

Az NP (olvasd, nonprofit) rövidítés büszkén feszít Kuti Éva könyvének gerincén, mintha a cím önmagában nem volna elegendő, és további nyomatékosításra lenne szükség a tartalmat illetően. A Nonprofit Kutatócsoport láthatóan megtanult egyet s mást az eddigi tizennégy könyv publikálása során – például azt, hogy a *homo oeconomicus* viselkedését különféle peremfeltételek mellett elemző közgazdasági könyvek és tanulmányok tengerében nagy jelentősége lehet minden kis rövidítésnek, amely a nonprofit szektor létezésére, meghatározó összefüggéseire stb. hívja fel a figyelmet. (Emlékeztetőül: a nonprofit szektor fogalmába azon egyéni vagy intézményi tevékenységeket soroljuk, amelyeket nem lehet a profitmaximalizálás vagy a költségminimalizálás függvényeivel leírni.) A kutatócsoport tizenötödik kiadványában Kuti a kulturális intézmények életében meghatározó jelentőségű vállalati mecenatúrát, különösen a nagyvállalati kultúratámogatást vizsgálja. (S mint a későbbiekben látni fogjuk, a fentebb említett nyomatékosításra valóban szükség volt.)

A puha fedélű könyv címe – *Az önzés iskolája?* – figyelemfelkeltő és gondolkodásra késztető, ámde meghökkenítő is egyben, mivel a szektort általában az önzetlenséggel azonosítják. E sorok írója például viszonylag hosszasan gondolkodás után sem tudta értelmezni a címben szereplő kérdést – sem a nonprofit szektoral, sem a vállalati kultúratámogatással vagy a környezettudatos gazdálkodással összefüggésben. (Az „önzés iskolája” helyett talán találébb lenne a „hiúság vására” kifejezés.) Az alcímben feltüntetett CSR rövidítés – *Corporate Social Responsibility* – egyértelműen kijelöli a megcélzott olvasói csoportot, vagyis azon sokaságot, amelynek tagjai

ismerik a CSR jelentését – a vállalati társadalmi felelősségvállalás fogalmát. A szerző szándéka, hogy kutatása az empirikus ismeretek gyarapítása mellett a gyakorlatban is hasznosítható következtetésekhez vezessen. A példányszámból (1000) is arra a kevésbé meglepő következtetésre juthatunk, hogy könyve a bennfenteknek – „nonprofitos” kulturális intézmények munkatársainak, a kultúra állami igazgatásában dolgozóknak, továbbá a társadalomtudományok – elsősorban a szociológia – iránt érdeklődőknek, illetve művelőiknek készült.

A könyv szerkezeti magját két, 2007-ben, illetve 2009-ben nagyvállalati körben készített reprezentatív felmérés alkotja. Az első a kultúrátámogatási gyakorlatukat, a második a világgazdasági válságnak a támogatási hajlandóságukra gyakorolt hatását próbálta feltérképezni. A szerző e két felmérés eredményei köré szervezte mondanivalóját: egyrészt kultúra- és művelődéstörténeti munkák segítségével a történelmi valóságban próbálja fellelni a vállalati kultúrátámogatás hagyományait, „előképeit”; másrészt 200 magyar nagyvállalat (az ún. top200) internetes honlapjának elemzésével a reprezentatív felmérések kvantitatív eredményeit kvalitatív következtetésekkel gazdagítja. A könyv összefoglaló, záró fejezetében (ha egyáltalán) a társadalmi felelősségvállalás és a kultúrátámogatás összefüggéseit próbálta feltárni.

Az adományok, felajánlások illusztratív jellegű felsorolása a tágabb környezet, a társadalmi hagyományok bemutatását és egyben a vállalati mecenatúra fogalmi tisztázását szolgálja. A történeti előképek: „A kultúrátámogatás egész XIX. századi történetében kivételesnek számított a Murányi Vasbánya Társaság nagy összegű adománya [...] a pesti magyar színház építésére”; „1835-ben Lugoson avatták Liszka Antal köztérverő mester színházát, amely táncteremül is szolgált, s kb. 400 néző befogadására volt alkalmas” – idézi Kuti a színház-történészt, s megemlékezik gróf Széchenyi István akadémiát alapító felajánlásáról is (23. és 26. old.; Kerényi Ferenc [szerk.]: *Magyar Színház-történet 1790–1873*. Akadémiai, Bp., 1990).

Bármennyire érdekesek is azonban a bemutatott esetek, vállalati kultúrátámogatásról történeti távlatban valójában csak az egyéni és a vállalati vagyoni elkülönítésének, az egyéni vállalkozás jogi kereteinek – a korlátolt felelősségű társasági formának – a kialakítása után beszélhetünk.

A történeti „előképek” szinte óhatatlanul felidéznek az olvasóban a mesebeli kalapács esetét, a kalapácsét, amely mindenben szöveget látott. A módszertan nyelvére lefordítva ez teleologikus megközelítést jelent a történeti események bemutatásában, leírásában. Nemi túlzással: az osztályöntudatra ébredt reformnemesség szakadatlanul dolgozik a közös érdekében, többek között adományoz, támogatja a kultúrát és a művészeket, és dolgozik önmaga polgári átalakulásán. Természetesen, a módszertant érintő kritika nagyjából a Kuti által idézett történeti munkák szerzőit illeti.

„[A] XIX. század első felében – foglalja össze a szerző – a vállalkozói réteg bekapcsolódott a kultúra támogatásába, s ezzel megtette az első lépéseket a vállalati mecenatúra kialakulásának útján. Kevés kivétellel a támogatás minden olyan formájának előképei megjelentek, amelyről a szakirodalomban (Török, 2005) olvashatunk.” (26. old.) Továbbá, egy évszázaddal később: „[L]evonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a magyarországi kapitalizmus fejlődésének első, az 1940-es évek közepén záruló szakaszában a kultúrátámogatásnak két meghatározó összetevője alakult ki: [1] a vállalatok tulajdonosai és vezető tisztségviselői által gyakorolt, jórészt saját jövedelmükből megvalósított magánmecenatúra; [2] a munkavállalók művelődését szolgáló és az ipartörténeti emlékek megőrzését biztosító kulturális intézmények vállalati forrásokból közvetlenül finanszírozott létrehozása és fenntartása.” (30. old.).

A vállalati kultúrátámogatás fogalmába sorolja a szerző a második világháború előtti és utáni munkásművelődés intézményeit, még ha határt húz is a két időszak között. Az önképzőköröket, dalárdákat vagy a könyvtárak megszervezését és fenntartását azonban nehezen lehet a mecenatúra kategóriájába gyömöszöl-

ni, annak ellenére, hogy ezeket a nagyobb társaságok többnyire jelentős támogatásban részesítették. Az önképzés, a munkásművelődés intézményei sokkal inkább a munkások, munkavállalók szervezetségi fokának, szakszervezetbe tömörülésének függvényében alakultak, nyími késéssel követve az Európa nyugati felében a XX. század fordulójára már meggyökeresedett gyakorlatot. Ebben az értelemben a munkásművelődés intézményeinek működése folyamatos volt, nem szakadt meg a háborút követő diktatúra éveiben sem, sőt tartalmában inkább bővült (vö. a szakszervezetek transzmissziós szíj szerepével, illetve a kibővítés példaként a munkásörtség létrehozásával 1957-ben.) Ezt az értelmezést támasztja alá az is, hogy a szakszervezeti mozgalom hanyatlásával, az üzemi szakszervezetek felszámolásával a munkásművelődés intézményei az 1980-as években megszűntek, illetve némelyikük kulturális célú nonprofit szervezetté alakult. A szakszervezeti kezelésben működő könyvtárak megszüntetése például drámai méreteket öltött: „A rendszerváltáskor működő, közel 4000 munkahelyi könyvtárból mára 200 sem maradt.” (44. old.)

Általában véve a társadalmi jelenségek történeti összefüggéseinek bemutatása gyakran esik a teleológiai megközelítés hibájába, és nem kevésbé gyakran a történelmi relativizmus csapdájába. Kuti egy német szerző cikke (Stefan Toepler: *From Communism to Civil Society? The Arts and the Nonprofit Sector in Central and Eastern Europe. The Journal of Arts Management, Law and Society*, 30 [2000], 1. szám) alapján azt írja, hogy „az állami vállalatok által játszott – a szocialista országok többségében, így az NDK-ban is elterjedt – mecénási szerep, funkcióját tekintve, sok szempontból hasonlított arra, ahogyan a piaci elven működő nyugatnémet cégek járultak hozzá a kultúra finanszírozásához” (35. old.). E helyütt legyen elég megjegyeznünk, hogy a kultúra vállalati támogatása egymástól markánsan különböző ismérvekkel, tulajdonságokkal leírható jelenség a tervgazdálkodás, illetve a piacgazdaság viszonyai között. „A rendszerváltás pillanatában – foglalja

össze Kuti – Magyarországnak olyan vállalati szektora volt, amelyben az alkalmazottak művelődésének segítése és a kulturális intézmények fenntartása, támogatása egyaránt elfogadottnak számított, beépült a vállalatok és a vezetőik magatartásába, gondolkodásába.” (35. old.)

A könyv kétségkívül legérdekesebb fejezetei a reprezentatív felmérések eredményeit mutatják be. A 2007-ben végzett reprezentatív felmérés adatai szerint a közel ötezer, legalább 50 főt foglalkoztató vállalatból kb. kétezer támogatott kulturális tevékenységet, illetve kulturális nonprofit szervezetet. Az össztámogatás háromnegyede azonban mintegy kétszáz vállalatból származott. A szerző összeveti az újonnan nyert adatokat régebbi kutatási eredményekkel, megerősítve vagy éppen megcáfolva a korábbi megállapításokat. A megerősítésre példa a vállalati méret és a kultúrátámogatás közötti pozitív korreláció ténye, a céfolatra példa a gazdasági számításokon alapuló racionalitás kizárólagosságának elvetése a támogatás indítékai között. A gyakorlatban is hasznosítható tapasztalati ismereteket és útmutatást pedig a kérés és a köszönetnyilvánítás kultúrájával foglalkozó fejezetben kaphatnak a kulturális intézmények szakemberei. E fejezeteket élvezetes olvasmánnyá teszi, hogy Kuti ügyesen ötvözi felmérései eredményeit a szakirodalom vonatkozó elméleti téziseivel, illetve tapasztalati tényeivel, és bőségesen közöl válogatott interjúrésztleteket. (Például: „*Mi szívesebben támogatunk fesztiválszerű dolgokat, egyszeri eseményeket, amiknek nagyobb publicitása van*” – idéz egy vállalati szakembert [79. old.])

A felelős vállalati magatartás kategóriája és a vállalati kultúrátámogatás viszonyát – mármint a szerző szerint kívánatosnak tartott kapcsolatát – az utolsó fejezet tárgyalja. A szakirodalomban vagy hivatalos állásfoglalásokban „noha némileg eltérő hangsúlyokkal és enyhén módosult terminológiával – rendre az ökológiai, fenntarthatósági és a humán szempontok érvényesítését tekintik a felelős vállalati magatartás kritériumának, [...] *kulturális aspektusokról pedig legfeljebb érintőlegesen vagy egyáltalán nem vesznek tudomást*” –

panaszodik a szerző (kiemelés az eredetiben, 148. old.). Az összefüggés hiányát magyarázhatja, hogy a felelős vállalati magatartás fogalma a termelési folyamathoz, közelebbről, a termelési tényezőkhöz kapcsolódik, míg a mecenatúra a marketinghez, a reklámhoz, azaz az elosztás folyamatához.

Kuti érzelmileg erősen kötődik kutatási témájához, és nehezen fogadja el a kapcsolat hiányát. Gyakorlati következtetése: „a vállalati mecenatúra fenntartása és fejlesztése érdekében meg kell akadályozni a leszűkített CSR definíció elterjedését”, továbbá, „nagyon fontos lenne, hogy az érintettek [...] összehangolt, jól szervezett, hatékony erőfeszítéseket tegyenek a CSR fogalom és a társadalmi felelősségvállalással kapcsolatos ajánlások kulturális tartalmának bővítése érdekében” (kiemelés az eredetiben, 153. old.)

S bár az empirikus valóságban nem lelhető fel a kapcsolat a felelős vállalati magatartás és a vállalati mecenatúra között, amiről a *kutató* Kuti híven beszámol, a *társadalmi aktivista* Kuti a kötet címévé emeli a nem létező kapcsolatot. Kár érte. Az információban gazdag, reprezentatív felmérések hozdotta mondanivaló csorbul miatta.

KÖBLI JÓZSEF

Piotr Sztompka: Vizuális szociológia

Ford. Éles Márta. Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Bp. – Pécs, 212 old., 2590 Ft

Mintha az utóbbi években megszapordtak volna a valóság vizuális rögzítésének növekvő igényére utaló jelek: mindenki fényképezni akar, minden magára adó intézmény fényképpályázatokat ír ki, a Szabó Eryin Könyvtártól (*Kikelet*) a Műpáig (*Élmény minden tekintetben*). Az empirikus társadalomtudományokban viszont egyelőre elsőbbséget élveznek a verbális – szóbeli és írott – közlésmódok és források a vizuális adatokhoz képest. Szükség van-e a látás tapasztalatait szisztematikusan feldolgozó vizuális szociológiára? Máshogy megfogalmazva:

vajon a csak akusztikus, kinezetikus információkra támaszkodó, látássérült szociológus által rekonstruált társadalmi valóság – amellett, hogy bizonyos szempontból szegényebb, másból meg gazdagabb lesz – tényleg radikálisan máshogy fest, mint látó kollégáié? Vajon ha egy szemvillanásnyi információ átadása csak több mondatban lehetséges, akkor ez azzal jár-e, hogy a bemutatott társadalmi világ kevésbé képszerű, vagy pedig a társadalomról – a struktúrájáról, a rétegződéséről vagy épp az interakciókról – szóló tudás is alapvetően más tartalmat kap? Ez a kérdés szinte megválaszolhatatlan, hiszen a vakok és a látók egymással mégiscsak verbális formában tudják kicserélni a mentális reprezentációkban tárolt tudásukat, amelyet a beszéd szükségszerűen uniformizál. A szavak mögött rejlő tudati tartalmak különbözőségét csak úgy lehetne felfedni, ha a születésétől fogva vak szociológus és látó társa kölcsönösen behelyezkedhetne egymás fejébe, vagy pedig az előbbi egyszer csak látna, és elmondaná, miként gondolta el korábban a világot. (Lehet, hogy érdemes Bergson elgondolására hagyatkoznunk: „Csak az intuáció, [...] biztosíthatja a tárgy belső lényegéhez való megértő hozzáférést, melyet a gondolati analízis, a nyelvi szimbolizáció vagy éppen a vizuális reprezentáció egyaránt gátol.” Martin Jay: *Downcast Eyes: The denigration of vision in twentieth-century French thought*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1994. 202. old.) Mindez nem csupán akadémikuskodás, alapvetően érinti a vizuális szociológia létjogosultságát.

Piotr Sztompka persze nem foglalkozik ilyesmivel, ő csupán megírja a „szociológia e területének első és máig legjobb feldolgozását” (fülszöveg), mintha e tudományterület mindig is létezett volna, csak éppen még nem volt, aki összefoglalja. Vonzó az a nagyvonalúság, az a magától értetődőség, amellyel a professzor tálalja a Jagelló Egyetem – és most már a PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszéke – hallgatói számára a vizuális szociológia tankönyvét. Márpedig a tankönyv nem arra való, hogy kétségeket ébresszen, hanem hogy ragyogó stílusban, jó arányérzékkel

tájékoztasson egy tudományterület történeti előzményeiről, nagy alakjairól, kutatási gyakorlatáról, s bevezessen annak művelésébe. Csakhogy ez a tudományterület talán nem is létezik. Persze egy önállóságra törekvő tudományterület attól még intézményesülhet, hogy nem zártak a határai, netalán a sajátos módszereivel megalapozott állítások nem különböznek más diszciplínáktól. A vizuális szociológia, vizuális antropológia és vizuális kultúrakutatás különbségeinek számbavételekor nem árt felidézni Barbara Stafford gondolatát (Barbara Stafford: *Vizuális pragmatizmus egy virtuális világ számára*. <http://magyarepitomuveszet.mmm-art.hu/hu/vizkult.php?id=461>): e sokszínűség egyik oka a stratégiai helyezkedés a tudományos mezőben, ahol feltételezhetően fontos adu, hogy a diákok melyik oktatási programot választják – a vizuális „akármik” pedig ma egyre népszerűbbek. Sztompka is hivatkozik erre: „Ugyanakkor e terület igen gyors fejlődése, amelyet egyetemisták és kutatók növekvő érdeklődése kísér, igazolja azt a kísérletet, hogy megpróbáljuk [...] mindazt összefoglalni, ami ezen a területen történt és történik.” (10. old.) Tehát ami iránt igény mutatkozik, annak szükségszerűen léteznie kell.

Sztompka a bevezetőben óvatosan, pragmatikusan pozicionálja a vizuális szociológiát, s a későbbiekben már alig reflektál e diszciplína határait. Ez különösen a vizuális antropológia kapcsán válik zavaróvá, amelytől nem különbözteti el határozottan a vizuális szociológiát, de amelyre ugyanakkor mint valamiféle előzményre tekint vissza (1. *A szociológiai fényképezés felé* c. alfejezetet): módszertani és elméleti kérdésekben előszeretettel hivatkozik olyan kutatókra, akik a saját tevékenységüket antropológiaként definiálják. Azt írja, hogy a vizuális adatok – ezen a társadalom látható aspektusait érti (tehát nemcsak a ténylegesen elkészült képeket, hanem mindazt, ami lefényképezhető) – megragadásának két célja van. „Először: szeretnénk feltárni a társadalom lényeges jellemzőit, kultúráját vagy társadalmi struktúráját. Mindezek lefényképezett jelenségei külső jelenségek, jelek. Ez leíró cél, habár nem korlátozódik a felszínes

leírásra, hanem a jelenségek lefényképezett felszíne alatti mélyebb, rejtett tulajdonságok felfedezésére törekszik.” Majd Timothy Curryt idézve: „Amikor valaminek a kinézetét összekötötték a szociológiai magyarázattal, azt mondhatjuk, hogy megvalósult a vizuális szociológia feladata.” A másik, sokkal ambiciózusabb cél pedig: „A fotó közvetítésével szeretnénk megragadni a társadalmi élet, a kultúra vagy a társadalmi struktúra törvényszerűségeit.” (41. old.) (Ez utóbbihoz a szerző szerint fotósorozatokra, de legalábbis szisztematikusan, reprezentativitásra törekedve, válogatott fényképek minél nagyobb tömegére van szükségünk.) Tehát leíró jellegű, törvénykereső tudománnyal van dolgunk – ez az antropológiára is érvényes.

Több helyen is találkozhatunk viszont a kötetben olyan utalásokkal, amelyek megkérdőjelezzik a „törvénykezést”, és a vizualitást (pontosabban a közvetlenül látható tapasztalatot) fölértékelő kulturalista fordulatra hivatkoznak. Geertzöt idézve: „Ha Max Weber nyomán elfogadjuk, hogy az ember az önmaga által szőtt jelentéshálóba függesztett állat, és a kultúrát mint ezt a hálót kezeljük, akkor el kell ismerni, hogy annak elemzése nem lehet törvényeket kereső kísérleti tudomány, hanem jelentéseket kereső interpretáló tudománynak kell lennie.” (35. old.) Miután az antropológiai gyakorlatban elfogadottá vált, hogy a kutató a saját társadalmát idegennek s ezáltal kutathatónak tekintse, még jobban összemósódott a „fotóval való foglalkozás” számos formája, elsősorban a vizuális antropológia és szociológia. Mint ahogyan arra Tomsics Emőke Bán András könyvének (*A vizuális antropológia felé*. Typotex, Bp., 2008) bírálatában rámutat: Bán sem mondja meg – pontosabban több választ is ad arra –, hogy az ő „képtudománya” diszciplína, rész-tudomány vagy módszer-e. „Nem ad a kezünkbe térképet Bán András könyve arra vonatkozóan, hogy merre található valójában a vizuális antropológia.” (A történeti muzeológia felől. *BUKSZ*. 2009. tél, 338. old.)

Érdekes, hogy a vizuális kultúrának Mirzoeff nevéhez köthető, interdiszciplináris kutatásához képest mindkét szerző szűkebbre szabja a maga szak-

területét, nem az összes képfajttal kíván foglalkozni, hanem pusztán a fotóval – Sztompka ezt jelentősen ki is tágítja mindazzal, ami lefényképezhető. A vizuális szociológia, illetve antropológia leginkább talán abban különbözik egymástól, hogy művelőik az egyetemi képzésük során mely tudományterület hagyományrendszerét sajátították el – erre utal Tomsics bírálatának címe is: Bán elsősorban azért fordul az esztétikai, történeti antropológia és így a talált képek felé, mert a művészettörténet felől érkezett –, hisz a képek filozófiájával foglalkozó hivatkozások nagyrészt ugyanazok (Barthes, Baudrillard, Benjamin, Foucault, Sontag, Wittgenstein), mint ahogyan sok hasonlóságot mutat a módszertan és a kutatók életvilága is (fényképeket készítenek, gyűjtenek, elemeznek). Egyedül az elméleti alapvetésben fedezhetők fel különbségek; eltérő tartalmú hipotéziseket kívánnak megcáfolni a szociológusok és az antropológusok – mára ha egyáltalán szükségesnek tartják hipotézisek felállítását –, miközben jórészt ugyanazt, a képekről, a társadalom képi megnyilvánulásairól szóló tudást bővítik. Banálisán megfogalmazva: ha egy szociológus veti bele magát a fényképekkel való játékba, akkor amit művel, az vizuális szociológia, ha pedig egy antropológus teszi ugyanezt, akkor vizuális antropológia.

Sztompka a vizuális szociológiának, avagy a fényképezés mint kutatási módszer alkalmazásának két formáját ismerteti. Egyrészt a kutató által készített vagy talált fényképek – mindkettő hozzájárul a szociológiai képzetlet fontos kiegészítőjének, a vizuális képzetletnek a fejlesztéséhez – társadalomtudományi olvasatát, másrészt a társadalmi élet látható – lefényképezhető – dimenzióinak a vizsgálatát. Mindennek szükségességét a világ vizualitásának elképesztő gazdagodásával indokolja, hiszen az előállított képek száma egyrészt exponenciálisan növekszik, másrészt egyre nagyobb a vizuális jeleknek, a vizuális – nem csak képi! – formában közvetített információknak a jelentősége. Az első állítással bátran egyetérthetünk, és ezzel el is fogadhatjuk a vizuális szociológia létjogosultságát; a második tézissel viszont vitába szállnánk.

Miért lettek volna a vizuális adatok korábban kevésbé fontosak, mint manapság?

Míg a fényképek nagymértékű termelését Sztompka Sontag nyomán a fejlett ipari társadalommal, Baudrillard nyomán pedig a posztmodern átmenettel hozza összefüggésbe, addig a vizuális jelenségeknek, az ikonozférának a növekvő jelentőségét – Simmelre és Ecóra hivatkozva – a modernitással és az urbanizációval. Azt állítja tehát, hogy manapság több információt olvashatunk le a látható dolgokból, következtethetünk a másik ember státusára, különböző csoporttagságaira, politikai nézeteire – ha épp egy tüntetésen látjuk –, szabadidős preferenciájára. Látunk, mondjuk, egy kocogó embert az utcán, reggel van, friss és üde, lábán oldschool sportcipő, fülében menő MP3 lejátszó, arcán üdvözült mosoly, mennyei béke, lehet, hogy komolyzenét hallgat, mindebből arra következtethetünk, hogy bizonyára fontos neki a testkultúra, képes beosztani az idejét, munkaidő előtt fut, tehát van munkája, anyagi helyzete sem rossz, nem hivalkodó, mégis fontos neki a látszat, fogyasztási teljesítményére és életvitelére büszke, summa summarum egy némileg posztmateriaális értékrendet valló értelmiségivel vagy egyéb kreatív tevékenységet végző, az önmegvalósító miliőbe tartozó személlyel van dolgunk. De bölcsek, minő szemfülesek vagyunk, mennyire fantasztikusan tudunk sztereotipizálni, gondolhatnánk önkritikusan. Valóban jó esélyünk van ráhibáznai, hisz statisztikai adatokból tudhatjuk, hogy a kocogás és az úszás tipikus értelmi-ségi sportnak tekinthető.

Tehát *manapság* egyre fontosabb a látás. Kérdés, hogy mit értsünk ezen. A tömeggyártású fényképezőgépek modernitásának, a szimulákrumok és pszeudoterek posztmodernitásának, a megfigyelők és a megfigyelték kapitalista tömegtársadalmának vagy a kép- és tudástermelő információs társadalomnak a korszakát? Mikor kezdődött a vizuális médiumok uralma, mikorra tehető a „képi fordulat”? Sztompka szerint a „régebbi időkben is voltak vizualitással átítatott »színes korszakok« (például a reneszánsz, a viktoriánus korszak). [...] És voltak

»szürke« korszakok (például a középkor.)” (21. old.) Majd elősorolja, hol keressük a jelen vizuális robbanásának okait – szépen pontokba szedve, mint oly sok helyütt a könyvben. Először is az intenzív technikai és civilizációs fejlődésben, az ember által előállított dolgok mennyiségének és bonyolultságának növekedésében, a tárgyak formái gazdagságában. Másodszor az urbanizációban – sok ember, sok látnivaló. Harmadszor a kommercializációban, a versenyképesség növelését szolgáló dizájn és vizuális attraktivitás térnyerésében. Negyedszer a fogyasztói társadalom kibontakozásában, a reklám és a bevásárlóközpontok szentélyeinek létében. (Az első, a harmadik és a negyedik pont tulajdonképpen ugyanarra a folyamatra utal.)

Valóban több a tárgy, tényleg egyre több dolog vesz bennünket körül, azonban nem feledkezhetünk meg a globalizációval járó homogenizálódásról: a világon bárhol betérhetünk egy bevásárlóközpontba, jó eséllyel ugyanazokat a terméktípusokat találjuk – jószereivel ugyanazokat a modelleket –, miközben jellegzetes árukészletével együtt eltűnik a hagyományos, helyi jellegű piac, bazar, passzázs. Az emberek a világ bármely sarkában szinte ugyanúgy öltözködnek (főleg a nagyvárosokban), számtalan különleges és élénk színfolt eltűnik, ugyanakkor mindent beborít a globális vizuális hulladék – a kommersz reklám, ugyanannak a pár előadónak a klipjei stb. Mindezt erősítik a gazdaságban létrejövő monopóliumok, például ma már mindössze pár giga autógyártó maradt, amelyek különböző márkanévvel, eltérő dizájnnal bocsátják ki ugyanazokat a gépkocsikat. Szóval a világ színesedik, ugyanakkor a túladagolásnak színvagság a következménye: nem nézzük meg az út melletti óriásplakátokat, egyre kevesebb jelentőséget tulajdonítunk bizonyos árucikkek formájának – úgymint nemsokára mennek a szemétkébe –, jól érezzük magunkat minimál enteriőrökben –, trendi utazási célpont ma az Északi-sark. Ahogy Sontag a fénykép kapcsán megfogalmazta: „A fénykép csak addig megrázó, amíg valami újdonságot közöl. Sajnos az ingerküszöb egyfolytában emelkedik.” (Susan Sontag: *A fényképezésről*. Európa, Bp., 1973. 27. old.)

Sztompka azzal érvel a vizuális szociológia szükségessége mellett, hogy ma a látásból nyert információk gazdagabbak, ezért a látás sokkal fontosabb szerepet tölt be, mint „korábban”. Ma szemünket tágra nyitva tényleg több dolgot vehetünk észre, azonban ennek oka nem a látás dicsőséges felemelkedése, hanem az, hogy a világ komplexitása megnövekedett. A futó példájánál maradva, korábban – mondjuk, a „szürke” középkorban (szegény, most már nem csak sötét) – nem volt szabadidő, nem volt tömegsport, eltérő volt a testhez való viszony, nem voltak fogyasztásimiliő-csoportok, nem volt sportcipő, és nem volt zenelejátszó. Ugyanakkor az erdőben voltak rablók, akiknek a nyomaira oda kellett figyelni, volt a létfenntartás egyetlen forrásaként a termőföld, mely megkövetelte, hogy a természet legapróbb rezdüléseit is árgus szemekkel fürkésszék. Időjárás-jelentés híján az akkori ember kénytelen volt felnézni az égre, tette mindezt szisztematikusan, segítségül hívva a népi jóslásban testet öltő kollektív tudást és a saját, lokális tapasztalatait, szóval felnézett az égre, megnézte a madarak röptét, és annyi információt olvasott ki mindebből, amit ma el se tudunk képzelni. Aztán a természetes begyűjtése után elment a piacra, ahol árúját elcserélte, és mivel az eligazodásban nem segítették márka-jelzések, nemcsak a csizmára, hanem a csizmadia becsületes ábrázatára is vetette tekintetét. Ezt követően betért a székesegyházba, ájtatos szemét felemelte az oltárképre vagy az üvegablakokra, és Szent Bonaventúrának hála, megvilágosodott előtte a hit egy újabb titka. Eztán átsétált a főtérre, ahol épp nyakazáshoz készülődtek, az eseményre összegyűlt az emelvényen a főúri család és kísérete, valamint a város nobilitásai is. Címerek, zászlók, céhek jelképei mindenütt; a reprezentatív nyilvánosság kellékei. Az ember világba ágyazottságának tehát mindig egyformán fontos megalapozója volt a látás, hisz az életvilágának fenntartásához szükséges, kéznél lévő tudáselemek bizonyos hányada mindig is vizuális volt. A világ vizualitásának illetően felértékelése egy kissé félrevezető. Nem a látás szerepe nőtt meg, hanem a képek használatáé: több

időt töltünk velük, többet készítünk és „olvasunk”, szóval a képek fontosabbak, mint korábban. A vizuális szociológia elsődleges tárgya tehát a kép használata, társadalmi funkciója, jelentése kellene hogy legyen. A könyv bizonyos részei ehhez hathatós segítséget nyújtanak, például *A fénykép mint az interpretáció tárgya* című fejezet gazdag és pontos receptet ad a hermeneutikai elemzésre, a szemléltető, a strukturalista és a diskurzív interpretációra.

A könyv másik hangsúlyos vonulata a fényképezés mint kutatási módszer ismertetése. Itt is hasznos tanácsokat kapunk: hogyan készítsünk fotóinterpretációs interjúkat, hogyan használjuk a fényképezést a megfigyelés eszközeként, miként készítsünk szisztematikus fotósorozatot stb. A szociológia szempontjából fontos vizuális adatokat összegző, akkurátus táblázat (54. old.) szerint a szociológus által felhasznált fotónak lehetőleg egyszerre kell információt tartalmaznia a cselekvő egyénről, az interakcióiról és a közösségről, a tárgyi kultúráról és a tágabb környezetről – mindezt különböző kontextusok vonatkozásában. Ehhez képest a szerző által exponált, közel száz fénykép a kötet végén meglehetősen semmitmondó. (Talán mert túl kicsik, és a nyomtatás is rontott a minőségükön.) Látunk itt sorban állókat, köztéri tevékenységeket, a fogyasztás aktusait, szakrális eseményeket, de legtöbbször a kommercializálódás jelei tűnnek föl, azaz leginkább „szociológiai fogalmak, kategóriák, törvényszerűségek illusztrálásához készített fotóanyaggal” (89. old.) van dolgunk. Talán főlegesen volt ennyi helyet képekkel kitölteni – és a kiadványt megdrágítani –, hiszen azok szinte egyáltalán nem kötődnek a főszöveghez; nem illusztrálják állításait, nincs rájuk vonatkozó magyarázat, sőt még az elkészítésük koncepcióját sem ismerjük meg. A saját képeiről nem állít semmit Sztompka, pedig azt szeretné, ha az általa képviselt tudomány megtörné a szociológia jelenleg uralkodó verbális, numerikus hagyományát.

Sztompka emancipálni kívánja a vizuális szociológiát, azt szeretné, ha a képek társadalomtudományi használata nem merülne ki elemzésükben

vagy illusztratív szándékú elkészítésükben, hanem az egész diszciplínát áthatná a képi gondolkodás, a vizuális logika – amelyet korábban érdemtelenül elnyomtak: „Az *American Journal of Sociology* megjelenésének első húsz évében, 1896 és 1916 között 31 cikk jelenik meg 244 fotóval illusztrálva. Amikor azonban Albion Small, az Amerikában akkor erősödő pozitivisták szemlélet képviselője lesz a főszerkesztő, már nincs hely a fotó számára.” (35. old.) Lehet, hogy a felhasznált képek száma időszakosan csökkent, azonban mint ahogy Martin Jay már idézett könyvében írja, az egész nyugati filozófiát – Platon barlangjától a felvilágosodásig – áthatja a vizuális logika. Még a pozitivisták társadalomtudományok objektivitáskonceptiója is azon alapul, hogy a látvány külsőlegessége teszi lehetővé a megfigyelő számára, hogy elkerülje a tekintete tárgyának való elköteleződését.

Mintha Sztompka kicsit túllőne a célon, amikor egy olyan új diszciplína felépítésbe kezd, melynek érdeklődési körét, teoretikus szempontjait, mondhatni az egész megközelítésmódját az adatok formátuma determinálja. A gombhoz választ kabátot, a preferált adattípushoz elméletet, és ezzel beszél abba a csapdába, amelybe már oly sokan beleestek a szociológia történetében. Ezt persze nem könnyű bebizonyítani, hiszen a szerző óvatos; semmi kifogásolnivalót nem találhatunk például a 4. fejezetben (*A fényképezés mint az egyéb szociológiai módszerek kiegészítése*), ahol a fényképek alkalmazását más adatgyűjtési módszerek komplementereként kezeli. Viszont a 6. fejezet (*A vizuális szociológia elméleti inspirációi*) elején ezt találjuk: „a vizuális szociológia a szociológia elméletének csupán néhány irányzatában talál inspirációt, és csak akkor jelenhetett meg, amikor ezek a számára kedvező elméleti irányzatok erős hatást értek el a szociológiai gondolkodásban.” (120. old.) Itt elsősorban az általa „második szociológiának” nevezett irányzatra – melynek fókuszában nem az absztrakt, az emberi egyedekre nem redukálható tulajdonságokkal rendelkező társadalmi rendszerek állnak (mint Marxnál), hanem a konkrét jelentésű egyéni cselekvések (mint Webernél) –, a mindennapi élet szociológiájára, mely

az életvilág körülményeit, az egyént körülvevő szűkebb közösséget vizsgálja, a kulturális fordulat tudományaira – melyek a jelentések konstrukciójára és interpretációjára koncentrálnak (pl. interpretatív antropológia) – és végül a mikroszociológiára gondol. Tehát ezeken a nyomokon kell elindulnunk, ha olyan elméleteket szeretnénk találni, amelyeknek állításai a közvetlenül láthatóra vonatkoznak, tehát megörökíthetők fényképen. A fenti kritériumoknak Sztompka szerint leginkább Schütz fenomenológiai szociológiája, Garfinkel etnometodológiai szociológiája, valamint Goffman dramaturgiai elmélete felel meg, úgyhogy a továbbiakban ezeket részletesen be is mutatja. Ezen szerzők – különösen Goffman – állításai valóban nagymértékben alátámaszthatók vizuálisan, és tényleg gyümölcsözően alkalmazhatják mindazok, akik ragaszkodnak ahhoz, hogy szociológusként fényképezzenek. (A korábban elmondottak szempontjából is érdekes, hogy a vizuális szociológia – mely létjogosultságát a vizuálisan leolvasható információk robbanásszerű növekedésével igazolja – dédelgetett elméletei mind gond nélkül hasznosíthatók volnának „középkori” társadalmi viszonyok esetében is.) Amivel viszont nem könnyű egyetérteni, az a többi társadalomelmélet kizárása, amelyeknek „tárgyai – a társadalmi szervezetek, rendszerek, azok működése, növekedése vagy fejlődése – absztrakt, elméleti, csak fogalmilag megragadható konstrukciók. Kutatásukkor a fényképeknek semmilyen alkalmazási területe sincs.” (122. old.) (Amennyiben ezek a tárgyak tényleg annyira absztraktak, hogy semmilyen formában sem lehet operacionalizálni őket, akkor tulajdonképpen el is veszítik szociológiai mivoltukat, és társadalomfilozófiai kategóriákká változnak.) Itt mintha a szerző megfeledkezne az automatikusan generált képek millióiról, például a műholdfelvételekről, az ipari kamerákról vagy a Google Street View számára a városokat fényképező autókról. Pedig a vizuális szociológia igazi feladata épp az lehetne, hogy kidolgozza ezen képek rendszerezésének, társadalomstatisztikai kódolásának a módját.

A társadalmi rétegződés és struktúra szempontjából például igen gaz-

dag információkat tartalmaznak a közösségi oldalra feltöltött képek. Itt mindenki megjeleníti a saját „ideális szelfjét”; láthatjuk a hozzá közel álló embereket, a hobbjára, a munkájára utaló jeleket, tipikus fogyasztási szokásait s ha pedig megnézzük az adatlapját, olyan keményebb változokról is informálódhatunk, mint az iskolai végzettsége, kora stb. Következtethetünk státusára, osztály- vagy réteghelyzetére, miliőhöz tartozására, no meg a barátaiéra, hiszen azt is látjuk, kivel van kapcsolatban. Hosszú távon figyelemmel követve ezeket az oldalakat, a társadalmi változásokkal kapcsolatban is tehetnénk megállapításokat. Tehát könnyebb azonosulni Sztompkának a „befejezésben” tett megállapításával, amely a fent idézettekől némileg eltér: „A társadalmi struktúra alapvető, mély, meghatározó és rejtett tulajdonságai, illetve a társadalom működésének törvényszerűségei egyre inkább meg fognak mutatkozni a társadalmi jelenségek megfigyelhető felszínén.” (146. old.)

Összegzésképpen leszögezhetjük, hogy fényképezni jó. Örömteli, ha a szociológus objektívvá fordul a társadalom felé, hogy igazolja téziseit, hogy heurisztikus felfedezéseket tehessen, hogy fejlődjön a vizuális képelete. A vizuális szociológia fontos tudomány, már amennyiben a képeknek a társadalomban betöltött szerepeiről informál. A vizuális adatokra való nyitottság, a vizuális érzékenység pedig nélkülözhetetlen az „egész testes” – tehát nem csak a számokra vagy a szavakra, de nem is kizárólag a képekre építő – szociológia létrejöttéhez. Sztompka könyve átgondolt, nagy tudásanyagról informál könnyen kezelhető formában, jó ötleteket, inspiratív megoldásokat tartalmaz, bátran adható a hallgatók kezébe. Mindazonáltal őrizzük meg gyanakvásunkat a látás szerepét eltúlzó, a vizualitást egy erőltetett kategorizálási gyakorlat alapjává tevő, fotófetisiszta attitűddel rendelkező, túltenyésztett vizuális szociológia iránt.

Éjjeli lepkevadászat

BORDÉLYVILÁG A TÖRTÉNETI MAGYARORSZÁGON

Szerk. Császtvay Tünde. *Osiris, Bp., 2009. 384 old., 9800 Ft*

A rendszerváltás utáni Magyarországon, a kijelöletlen türelmi zónák, az egyfolytában erősödő szélsőjobb és a prostituáltak („szexmunkásokat”) nem szívelő politikusok hazájában óhatatlanul nosztalgiát ébreszt az Osiris Kiadó szép kiállítású szöveges-képes albuma. Az olvasó akár vissza is vágyódhatna a toleranciát nem ismerő jelenből a hajdani piroslámpás házak világába, ahol legalább tető alatt, zongoraszó mellett árulták pénzért a szerelmet: „Ó, azok a régi, békebeli bordélyok!” – sóhajthatnánk fel, ha nem rontaná a nosztalgiázást a tudat, hogy a bordélyok sohasem jelentettek (és nem is jelenthetnek) megnyugtató megoldást. Az szintén hozzátartozik a történeti tablóhoz, hogy a jelenlegi „szexmunkások” érdekeit harcosan, mindenféle nemi diszkrimináció nélkül képviselő szervezet, a Magyarországi Prostituáltak Érdekvédelmi Egyesületének elnöke, Földi Ágnes másfél ezernél többre becsüli a jelenlegi budapesti szobáztatók számát. Ezek a lakások azonban piros lámpa nélkül, afféle megtúrt féllegalitásban működnek, kitéve a törvénytelen helyzet minden veszélyének, hátrányának és korrupciós kényszerének. Sajnos a „szexmunkát” évszázadok óta körülvevő képmutatásból adódó homályban lehetetlen a valóságos viszonyokat tisztán látni.

A nosztalgiát mégis erősítheti, hogy a kötet, alcíme szerint a „történeti” Magyarország éjszakai mulatóinak és piroslámpás házainak válogatott képeit és szövegeinek antológiáját nyújtja. Valójában a dualizmus kora, egészen pontosan a kiegyezést és az első világháborút közvetlenül követő néhány év, összesen öt évtized bordélytörténete van benne feldolgozva (az 1867–1927 közötti időszak). Ez a sok szempontból aranykornak tekinthető negyven-ötven év joggal ragyog fényesen az utókor szemében, amely már ismeri a dicstelen folytatást...

A franciák egy még ennél is sokkal rövidebb időszakot neveznek *Belle époque*-nak, az 1896, illetve 900 és 1914 között eltelt éveket, amikor a világiállítások és a szecesszió remekművei egészen más idők előjelének számítottak náluk, mint a bekövetkezett világomlás, amely valamennyi fél számára egy korszak végét jelentette. Nemi ferdítéssel nevezhetjük tehát ezeket az évtizedeket békeidőknek, bár 1914 nem illik bele igazán: a dualizmus kora megjelölés jobban illene rá, ott viszont az 1927-es végpont szorulna magyarázatra, amelyet mint végpontot – az album szerkesztője szerint – a bordélyok bezárása (1927) indokol. Csakugyan valószínű, legalábbis könnyen elképzelhető, hogy Császtvay Tündének van igaza, és a korszak 1927-ben zárul le valójában: a piroslámpás házakban a háború alatt pezsgőztek, szólt a zongoramuzsika. Csak később, lassan száz éve, de legalábbis a New York-i egyezmény megszületése (1947) után borult újra sűrű felhomály a prostitúció valóságára Európában.

A korszakhatárok kijelölése további dilemmák egész sorát veti fel, és mivel a magyar társadalom azóta is a szabályozatlan szerelmi piac problémáinak, a szexmunka minden területét érintő, nyilvánvaló képmutatásnak a hálójában vergődik, nem könnyű a javasoltnál elfogadhatóbb korszakhatárokat javasolni. Jellemző, hogy az internetes lexikon (wikipédia) aláíratlan cikke a témáról – a források megjelölése nélkül – olyan állításokat közöl, mint például hogy „1950-ben a kommunista kormányzat »megszüntette« a prostitúció intézményét”. Az álságos és igazolatlan állítás nem szorul kommentárra, a cikk egésze viszont azt sugallja, hogy a rezsím nemhogy nem legalizálta a bordélyházakat, de a lányokat átképezte (átnevelte?) más foglalkozásokra! Mivel 1950-ben Magyarország is aláírta a már említett New York-i nemzetközi egyezményt, amely „garantálja a prostitúció és nőkereskedelem felszámolását”, a helyzet semmit sem javult, amit a Rákóczi tér „kuruc” népi folklórja is jelez. A felszámolást hivatalosan is furcsa megvilágításba helyezi az a nyilatkozat, amelyben a főváros „rendőrfőkapitánya szerint Budapesten 2004

elején kb. 1000 bordély üzemelt” (<http://hu.wikipedia.org/wiki/Prostitúció>). A becsült számok helyességét egyelőre lehetetlen kideríteni, igaz viszont, hogy a képmutatás foka koronként változó. Ennek a témának nagy figyelmet szentel Robert Muchembled, aki egész monográfiában foglalkozik az orgazmus történetével, és ehhez nagy tudományos apparátust mozgat meg (*L'Orgasme et l'Occident / Une histoire du plaisir du XVIIe siècle à nos jours*. Seuil, Paris, 2005). Mivel a cím tudatosan utal Denis de Rougemont klasszikus alapművére, amely magyar fordításban *A szerelem és a nyugati világ* címmel jelent meg (ford. Szoboszlai Margit. Helikon, Bp., 1998), indokolt ezt a címet is hasonlóan magyarítani, vagyis hozzátételges fordításban: *Az orgazmus és a nyugati világ. A szerelmi gyönyör története a XVI. századtól napjainkig*.

Muchembled felfogásában az orgazmus, a szexuális örömszerzés története a képmutatás és az erotikus felszabadulások-visszaesések lázgörbéjével ábrázolható. A XVIII. század felvilágosult cezúrája után rögtön a hosszú viktoriánus periódus következik, amikor a képmutatás újra nemcsak polgárjogot nyer, hanem hatalmas méreteket is ölt. Ezzel logikusan együtt jár, hogy az erényes nők (feleségek-anyák) kizáratnak az élvezkedés összes területéről, a férfiak viszont egész hálózattá fejlesztett bordélyházi rendszerben csillapíthatják (Szekfü Gyulának Rákócziira vonatkozó találó kifejezését átvéve) „duzzadó életkedvüket” a (szarkasztikusan örömlányoknak nevezett) rosszlányokkal. Amiből egyenesen következik a nők házasesetére vonatkozó, szállóigeként idézett szabály: „Tisztességes asszony soha nem élvez el.” Egyes afrikai országok az excisio (csiklókímetszés vagy klitoridektómia) gyakorlatával még gyökeresebben kiirtják a bajt. Európában a békebeli századvég és századforduló idején megelégedtek a bordélyok intézményével. Nyilvánvaló, hogy a testi gyönyörök kiélésének részleges engedélyezése a férfioldalon, másfelől kötelező elfojtása, majd valamiféle „kezelése” a nőknél mindenképpen összefügg a képmutatás fokával, és

a többi sem „néma csend”, hanem Freud és a kialakuló pszichoanalitikus gyakorlat hatáskörébe utaltatik. Természetesen a kiélés-elfojtás-szublimálás foka társadalmi helyzetétől is függ – de annyi egyéb tényező befolyásolja még akár vallási és állami ideológiák, akár népi hagyományok és városi folk-lór formájában, hogy itt nincs mód kitérni a részletekre. Annyit azonban mégis megállapíthatunk, hogy a XIX. század vége és a századforduló utáni rövid békés periódus Európában a piroslámpás házak aranykora. Ez a virágzás egyaránt megmutatkozik a képzőművészeti és fotográfiai, irodalmi és zenei ábrázolások színvonalában és mennyiségében. A „nő” persze ebben a rendszerben talányos és félelmetes minden formájában, hiszen a „végzet asszonya” mítoszának kibomlása és sikere ugyanebben a korban egy töről fakad a rosszlányok körüli hiedelmek és legendák burjánzásával, továbbá az anyaság és a szüzesség, illetve az erényes feleség kultuszával. A kodifikált formát öltő ikonok – az erényes feleségek-anyák, az éjjeli pilangók és a végzetes bajba sodró, de ellenállhatatlanul vonzó „szirének”, a „femmes fatales” (Carmen, Salomé és társaik) – mellett sok más figurát is teremt az egyéni és a kollektív képzelet e korban, de kétségtelenül a mulatók és bordélyok világa a fantazmagóriák egyik legtermékenyebb táptalaja.

A különféle képzelgések és legendák káosza, valamint az ikonográfia feldolgozatlansága számos tudományos problémát vet fel. Mindenekelőtt komoly nehézséget okoz a pontos definíciók és a magyar nyelvű szakirodalom hiánya. Hiába kerülte gondosan Molnár Gál Péter *A pesti mulatók* (Helikon, Bp., 2001.) lapjain két határterület, a színház és a prostitúció érintkezését, s hangsúlyozta már a könyv alcímében is a színház-történeti szempontot (*Előszó egy színház-történehez*), e kettő egyelőre, megfelelő tudományos kategóriák híján egymásba folyik. Vagy meg kellene vonni végre a feltételezett határokat, vagy elismerni, hogy ezek a területek mégis, minden ellenkező szándékra rácsfolva, összefüggenek. Én az utóbbi álláspont felé hajlanék, hiszen ez derül ki egyértelműen az éjszakai mulatók történetéből és az *Éjjeli lepkéavadászat*

lapjairól is. A túlzottan hangsúlyozott tudományos és történeti szempont ellenére Molnár Gál Péter is érinti a bordélyok témáját könyve *Kéjház* című fejezetének lapjain, bár igazából, sajnos, csak sűrölja. Egyedül Wabits Lujza karrierjét tárgyalja viszonylag alaposan, de nem helyezi tágabb perspektívába, és nem tekint ki a híres *Téli kert* néven ismert mulató virágai közül. (Névmutató híján nem tudtam később megállapítani, hogy a hölgy szerepel-e az Osiris albumában; bár úgy emlékszem, többször is említi, utólag nem volt időm név- és tárgymutatót készíteni az „éjjeli lepkékhez”, hogy meg is tudjam találni a megfelelő helyeket.)

Az albumból ítélve a fennmaradt anyag gazdagsága és sokfélesége mindenestre lélegzetelállító. A kötet szerkesztő Császtvay Tündének volt miből merítenie, mert szemmel láthatóan a bőség zavarával küzd. Anélkül, hogy ismernénk a rendelkezésre álló teljes irodalmi, hírlapi és képanyagot és a forrásokat (a köz- és magángyűjtemények katalógusai, ha léteznek ilyenek, egyelőre nem nyilvánosak), megdöbbenőek a korpusz méretei. Császtvay az anyag kiváló ismerője mind irodalmi, mind képző- és fotóművészeti téren. Szenzációs ikonográfiai anyagot ad közre, gondosan vegyítve szót és képet, illetve a képeket bőséges irodalmi szemelvényanyaggal és – sajnos túlságosan rövid – jegyzetekkel kíséri. A kiadó nyilván elsősorban szemléletes, látványos albumot kívánt közreadni, holott az anyag nagyobb tudományos apparátust és kommentárokat érdemelt volna. Szükség is lenne egy ilyen jelentős terület komoly tudományos feldolgozására, mert e nélkül meglehetősen ötletszerű a könyv beosztása és jegyzetelése. A képaláírásokból és a túl rövidre szabott bevezetőből kiérződik, hogy a szerkesztő sokkal komolyabb magyarázatokkal tudta volna kísérni rendkívül izgalmas anyagát. Nagy kár, hogy kiadói vagy szerzői (esetleg közös) döntésre a tudományos apparátus elsüllyedt a képek alatt, sok-sok állítás mögött csak sejtethető a hely hiányában egyáltalán nem kifejtett indoklás. Egy tudományosabb, explicit rendszerező elveket érvényesítő feldolgozásban például világos

volna a kötet struktúrájának rendező elve, illetve ki lehetett volna dolgozni egy jobban indokolható beosztást is. Hogy csak egyetlen példát említsek, a képek és a szemelvények alapján nyilvánvaló, hogy a bordélyházak a perverziók széles skáláját nyújtották, l. a *Galamblovész* című képet (67. old.), vagy a sok fotón korbácsot lóbáló nőket, továbbá a leszbikus párokat, a pedofiliailatú, serdületlen gyermekeleányokat bemutató képeket. Mégsem kapunk eligazítást a perverziók kínálatára és gyakorlatára nézve. Ugyancsak a határterületek érintkezésére utal a sok-sok, erősen színpadi beállítású, jelmezes fotó, ami egyúttal fotótörténeti kérdést is felvet, hiszen a korai nagy fényképészek (Nadar vagy éppen a gyermekleányokat olyan szívesen fotózó Lewis Carroll) nyilvánvalóan kedvelték a színházi témájú, díszletes-jelmezes, „megrendezett” képeket és a komédiásokot színházi környezetben ábrázoló fotókat. Ezeket a határterületeket tehát ismertetni kellene, méghozzá megadva, a kultúrtörténet és a határterületek (képzőművészet, ikonográfia, mítoszkritika, fotográfia-, színház- és sajtótörténet stb.) szemszögéből pontosan meghatározva a feldolgozás és a rendszerezés szempontjait. Ebből az albumból egyelőre semmilyen átlátható rendszerező elv nem bontakozik ki. A képek és a szövegek áradata a színes ötletek magával ragadó kavalkádját kínálja laza tematikus csoportosításban, amelyet a szerkesztő ügyesen kommentál, sok-sok érdekes szempontot vetve fel a képaláírásokban. Ennél többre valószínűleg nem volt módja.

Így azonban rengeteg kérdés megválaszolatlan marad, sőt komoly formában fel sincs téve. A képeskönyv koncepciója nem enged teret efféle tisztázásnak, viszont megfelelő szakirodalom hiányában így nehezen kezelhető az anyag. Ezt a könyvet lapozgatni érdemes, lehet izlelgetni és élvezni a képek és irodalmi szemelvények gazdagságát, viszont ebben a formában a további kutatásokhoz nem használható. Hiszen nem derül és nem is derülhet ki belőle, milyen volt a női és férfiprostitúció világa a választott korszakban. A férfi- és gyermekprostitúció aránya és kínálata teljesen homályban marad, holott volt,

kellett lennie. Más, külföldi forrásokból tudunk a létezéséről. Nyilván volt nálunk is, de itt nem tudjuk meg, milyen volt (lehetett) a homoerotikus és heteroszexuális kínálat aránya, vajon szerepeltek-e a kínálatban, és ha igen, milyen súllyal, egyes, korábban perverzióknak tekintett műveletek (szodómia, nekrofilia, koprofília, bestializmus stb.), és ha igen, milyen látható nyomai maradtak e gyakorlatoknak... Esetleg csupán a válogató bizonyult szemérmesnek egyes, mégiscsak túl visszataszítóknak ítélt műveletek esetében, vagy a kiadó volt túl óvatos a képanyag közlésében? Ha a nemzetközi szakirodalomból és a művészeti alkotásokból ítélünk – például a Joseph Kessel regénye alapján készült Buñuel-film, *A nap szépe* (*Belle de jour*, 1967) bordélyában a törzsvendégek kéréseiből, akkor mindez nemcsak létezett, hanem jelentős arányban fel is lendítette a bordélyok forgalmát, hiszen a nyilvánosházak egyik létalapja éppen séggyel minden korban a tisztességes asszonyokkal a házaséletben szóba sem jövő, mélyen elhallgatott-elfojtott „ferde hajlamok” kielégítése volt és maradt. A fotók egy része egyébként elég nyilvánvalóan utal analízis hajlamokra, szodómiára, illetőleg a pedofília gyakorlatára. Ennek ellenére elképzelhető lenne, hogy magyar földön nem fordultak elő igazán felháborító ún. szexuális perverziók? Nem hinném, de ha mégis így lenne, akkor az magyarázatra szorul (világszenzációt kelthetne a nemzetközi szakirodalomban...) Több helyen szerepel nemüket váltó vagy transzvesztita jelmezben parádézó prostituáltak képe. Ez a kérdéskör is bizonyára megérdemelt volna akár egy külön elméleti fejezetet, sőt ezenfelül még némi rendszerezett dokumentációt. Kevesebb elfojtással dolgozó (pl. angol és francia) történeti és művelődéstörténeti monográfiákból tudni lehet, hogy századok óta fontos piacot jelentenek a különféle szexuális eltévelyedések (l. Kraft-Ebing nagy kézikönyvét), hogy a vonatkozó halálos ítéleteket és általában az erkölcsrendészeti dokumentumokat és rendkívül szigorú bírói és ítélelhozói gyakorlatot – köztük Sade márkí pereivel és botránnyaival – ne is említsük.

Így aztán kielégítetlenül marad az alaposan felkeltett olvasói kíváncsiság, amelyet csak fokoznak a képek alá nyomott sommás, gyakran talányos kommentárok. Általában sokkal többet sejtetnek és ígérnek, mint amennyit be is teljesítenek. Lehet, hogy ügyes szerkesztői fogásról van szó? Egyetlen példa mutatóba: a Fedák Sárít ábrázoló képeken (lévén színésznő és különféle botránnyok hősnője, különösen gyakran szerepel különböző fotókon színpadi jelmezen vagy civilben) a talányok talányok maradnak. Igen izgalmas például a *Cigányprimás* című operett jelmezes fotóját kísérő magyarázó szöveg: „Fedák különös, testére csavarodó prémes jelmeze a kor férfiemberében óhatatlanul nemi gerjedelmeket is keltett, hiszen a prém, a nemes szőrme az erotikus kellékek fontos darabjának számított.” (82. old.) Bevallom, hogy elég régen foglalkozom erotikus irodalommal (és szakirodalommal), de az „óhatatlanul” jelző mégis elgondolkoztat. Vajon milyen források alapján állítható, hogy a drága prémdíszítés a jelmezen egy bizonyos korban minden férfiban vágyat gerjesztett, akár a nézőtérén is, méghozzá „óhatatlanul”? A meztelen test és a prém kombinációja erotikus hatása az atk képeken, de a Fedák-kép nem aktot ábrázol, itt az a valószínű, hogy a prémes öltözet vagy bunda (minél drágább, annál erotikusabb!) mint szexuális kellék elsősorban Sacher-Masoch főművére (*Venus im Pelz*, 1870) utal, amely a szadomazochizmus kézikönyvének számít, és amelynek szociológiai vonatkozása is világos. A Fedák-képből azonban véleményem szerint nem következik egyenesen, hogy a szemlélő feltétlenül mazochista módon reagál, vagy hogy a szőrmedisz minden körülmények között feltétlenül erotikus-pornográf asszociációkat kelt minden férfiban... A képzőművészeti ábrázolások, akár festményről, akár rajzról vagy fotóról legyen is szó, amúgy sem közvetlenül hatnak, a befogadásuk esztétikai jellegű. Egy recenzió keretében nincs mód minden olyan kijelentés hiányzó forrásvidékét felsorolni, amely szerintem érdekes problémákat vet fel, de mindenképpen izgalmas lenne megtudni, honnan származik a legtöbb kommentárban szereplő információ

és (kimondatlan premisszákon alapuló) feltevése.

Az izgalmas és látványos anyagot rendkívül igényes kiállításban közzétevő album tehát óriási hiányt pótol, de még nagyobb hiányérzetet kelt. Nemcsak a nagy összefüggések terén, hanem technikai értelemben is. A kötetet ugyanis annyira nem tudományos kiadványként kezelte a kiadó és nyilván ennek következtében a szerkesztő sem, hogy nehéz benne tájékozódni. Lapozgatásra, szemelgetésre kiváló, viszont nincs benne sem tartalomjegyzék, sem tárgymutató. A koncepcióját úgy kell kitalálni, mert az előző, sajnos, ugyanolyan rövid, mint a képaláírások, ezért aztán az olvasónak nem könnyíti meg az eligazodást a témák és személyek forgatagában, a rövid, vázlatos vezérszavak nem adnak támpontokat a részek és az alfejezetek sorrendjét és mondanivalóját illetően. A fejezetcímek és alcímek alapján rekonstruáltam a hiányzó tartalomjegyzéket, de nem tudnám kifejezni a rendező elvet, amely ezt a szerkezetet létrehozta:

<i>I. Feketére festett kutya Világvaros épült</i>	9–56
<i>II. Szövetkezeti bolt Házassági hűtlenségek</i>	57–11
<i>III. Kéjuralom A nagyvárosi prostitúció és ellenszerei</i>	12–186
<i>IV. Elbitangolt Vénuszok A bordélyok világa</i>	187–266
<i>V. Ördögsánc, emberpocsolya Csatornaszági békeidők és háborúk</i>	266–346
<i>VI. Dült agyak, tört ágyékok A nyilvánosság hatása a décadence-korra</i>	347–382

A II. fejezet címe például nem igazán találó, de nem tudni, vajon miért nem a házasságtörés kifejezés szerepel, holott a szó és a fogalom létezik, sőt pontosabb és jobb is, mint a választott, némileg erőltetett és suta szókapcsolat. A legtöbb kifejezés egyébként idézet vagy hivatkozás, ahol a szerző és a mű címe nincs feltüntetve, tehát

olvasó legyen a talpán, aki alaposan végigolvasva mindent, megtalálja az összetartozó szövegeket és forrásokat. További eligazítást jelentenének az apró betűs vázlatok a színes elválasztó lapok hátoldalán, ha ott sem maradna talányos a vezérszavakból álló szöveg. Mutatóba egy rövid részlet a II. fejezetből: „A nő helyzete és szerepe a családban / Kényszerűségből vagy szabad akaratból tett választások / »Fizetség« a házastársi és szeretői szolgáltatásokért” stb. Az utóbbi témához nem találtam semmilyen illusztrációt a megfelelő fejezetben, viszont önként adódott egy világirodalmi párhuzam, Maupassant egyik kiváló novellája, *Az ágy szélén*. A mulatságos novellában arisztokrata környezetbe helyezve ad elő az író egy történetet a kikapós férj megregulázásáról. Az okos és szép, de már „érett” feleség (egyben a házaspár közös gyermekének anyja) csak úgy hajlandó újra ágyba bújni a férjével, amikor annak újra kedve támad a kokottok után megint belekóstolni a hitvesi szerelembe, ha az kifizeti a szolgáltatásért járó, illő honoráriumot. Ezt rögtön havi apanázsban, (ötezer) frankban állapítja meg, de emeléssel fenyegeti a férjét, ha netán túl sok élvezetet találna az otthoni párnák között. Nem a Maupassant-párhuzam hiányzik persze ebből az alfejezetből, hanem legalább egy ideillő magyar szemelvény.

Végezetül nem győzöm hangsúlyozni, hogy a téma kiváló, az összegyűjtött anyag szenzációs, ráadásul magyar nyelven páratlan, hiszen óriási űrt tölt be. Az adatok kezelését megkönnyítő apparátusok híján mégis inkább lapozgatásra való album, igazi kedvcsináló, amely a dokumentumok gazdagságával sokat ígér. Az elsők között nyilvánvalóan az Osiristól és az *Éjjeli lepkevadász*at kiváló szerkesztőtől, Császtvay Tündétől várjuk a folytatást, de nagyobb tudományos apparátust közlő kiadványokban. Természetesen a történeti, szociológiai vagy éppen irodalmi feldolgozások számára megnyílt a pálya mindenki előtt, aki az Osiris-album nézegetése és olvasgatása közben kedvet kap tudományos kutatásra. Az album ígéretes rálátást nyújt a csárdáskirálynők, Fedák Sári, Wabits Lujzák, Osztrigás Micik és kaméliás hölgyek izgalmas

világára, illetve a fotókon látható, szomorú tekintetű széplányok életére. Vagyis azt bizonyítja, hogy valójában egy egész, nálunk mindmáig az elhallgatások csöndjébe burkolt kontinens vár még felfedezésre.

KOVÁCS ILONA

P. Müller Péter: Hamlettől a Hamletgépig

SZÍNHÁZI ÍRÁSOK

*Kijárat Kiadó, Bp., 2008. 261 old.,
2300 Ft*

P. Müller Péter: Test és teatralitás

Balassi Kiadó, 2009. 332 old., 2800 Ft

P. Müller Péter, a magyarországi színház- és drámakutatás egyik vezető tudosa hosszabb hallgatás után két könyvvel is jelentkezett. A *Hamlettől a Hamletgépig* folyóiratokban publikált vagy konferenciákon előadott írásaiból válogat, a *Test és teatralitás* egy nagyobb színház- és drámaelméleti probléma átfogó vizsgálata.

HAMLET

P. Müller elsősorban olyan műveket értelmez, amelyeket közismertségük ellenére az irodalomtudományi szakma nehezen érthető közönnyel kezel: például Tom Stoppard, Heiner Müller és Kárpáti Péter színpadi műveit, amelyekhez gyakran a jellem színpadi reprezentációjának, konzisztenciájának vagy olvasásának problémái felől közelít. A *Hamlet alakváltozásai az angol kritikában* azt a folyamatot vizsgálja, amelyben Hamlet Akárki-szerű figurából meghatározható szubjektummá, valóságos hőssé, „a négy évszázad során felhalmozódott élmény, elemzés és tudás révén az emberi önismeret eszközévé” (46. old.) vált az angol recepcióban. P. Müller – ha ezt így nem mondja is ki – elveti a karak-

terkritika vizsgálati módszerét, amely a főhős jellemének meghatározásával fejezi meg a szöveg jelentését. Interpretációs stratégiája abból a posztmodern színházelméleti megfontolásból táplálkozik, amely jellemek helyett inkább dramatikusan *figurákat* vagy *alakokat* azonosít, „akiknek nyelvi megnyilatkozásai egységes karakterre soha össze nem álló tudattartalmak megjelenési formái” (Kékesi Kun Árpád: *Drámaelmélet és történetiség. Hamlet* olvasat. In: uő: *Tükörképek lázadása*. Kijárat, Bp., 1998. 41. old. A dramatikusan jellemekről l. még: Jákfalvi Magdolna: *Alak, figura, perszonázs*. OSZMI, Bp., 2001.)

A könyv első fejezetében olvasható drámaelemzéseket a második fejezet színházelméleti-történeti vizsgálatai követik. A *Színház és (intézményes) emlékezet* az előadás rögzítésének jelentőségével, a színházi emlékezést szolgáló módszerekkel foglalkozik. A szerző *szövegbe fagyott színház*-nak nevezi a dramatikusan szöveget. E definíció ismerős lehet Spiró György könyvéből: *a dráma megkövült színház (Shakespeare szerepösszevonásai*. Európa, Bp., 1997. 8. old.). A két elképzelés hasonló, de korántsem azonos. P. Müller definíciója rámutat Spiró meghatározásának hibáira: hiszen ha a dráma megkövült színház, akkor az írott szöveg az eleven színház halála; ha a dramatikusan szöveg fossziliaként maradéktalanul vagy csak nagyon kis veszteséggel megőrizné az előadást, akkor a Shakespeare *Hamlet*-jét kézbe véve az Erzsébet-kori előadással találkozoznánk. Ez azonban csak részben igaz: a dramatikusan mű rögzíti, ám át is hágja korának színházi konvencióit. A *Hamlet* alapján megismerhetjük Shakespeare színházának főbb jellegzetességeit, következtethetünk az előadás módjára, a színészi játékra (és a gesztusokra – l. a *Gesztus és dráma* című fejezetet), csakhogy a főhős pozícióját, kérdéseit számtalan módon értelmezhetjük. A dramatikusan szöveg nem kizárólag irodalmi alkotás – létrejöttében és alakulásában kiemelkedő szerepe van az előadásnak; igazán a színházban valósul meg, még ha egy-egy előadás eltér is a szövegtől.

P. Müller szerint „[h]a a drámát az irodalom részeként, annak formátipusaként szemléljük, akkor az ehhez

a művészeti ághoz tartozó vonásai – időbelisége, szekvencia-jellege, narratív összetevői – tűnnek elsődlegesnek, ha azonban a drámára a színházművészet felől tekintünk, akkor a térbeliség, a szereplők viszonyrendszeréből kirajzolódó erőter és a nyilvánosság kérdése válik meghatározóvá” (123. old.). Elemzése elsősorban a dialógusok és a viszonyrendszerek megalkotta drámai térre fókuszálnak, illetve a szövegben feltételezett színházi kontextusra. A társadalmi nyilvánosság szerepét már korábbi kötetében (*Drámaforma és nyilvánosság. A magyar dráma alakulása Örkény Istvántól Nadas Péterig* Argumentum, Bp., 1997) is tárgyalta, itt a *Tér és dráma* című tanulmányban kerül újra elő.

A SZÍNHÁZI TEST

A *Test és teatralitás* a dramatikusan szöveg és az előadás kapcsolatát egy tágabb diskurzus részeként vizsgálja, fejezetei „a test felől értelmezik a teatralitást, és a teatralitás összefüggésében vizsgálják a testet” (18. old.).

Az első fejezet olyan filozófusokat tárgyal, akiknél a testtel kapcsolatban felfedezhetők a teatralitásra utaló gondolatok. Merleau-Ponty alapján például továbbgondolható egy-egy létező színházkonceptió. Ha a test tükörjellegű, akkor a néző nem passzív jelenlévő, hanem a játszókra ható résztvevő az alkotás létrejöttében – és nem csak az aktivitásra kényszerítő posztmodern színházban. Ha az egyén nem képes a maga számára birtokba venni saját testét, akkor az idegen tekintetnek való alávetettségben benne van a mássá válás lehetősége: „A test eleve hordozza magában a performativitás adottságát, vetületét”, így a nézésnek való alávetettségben „ott rejlik a színházi(as) helyzet lehetősége” (34. old.). P. Müller a test nézésében már eleve a szerepbe való átlényegülés esélyét fedezi fel, bár nem világos, hogy ez miként következne Merleau-Ponty elméletéből, aki az idegen tekintetnek az önmagában befejezetlen test számára való szükségességéről szól. Merleau-Ponty szerint a muzsikusan saját magát „közvetítő csatornaként éli át”, s a közönség is ilyen médiumként érzékeli (Maurice Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan*. L'Harmattan,

Bp., 2007); P. Müller ezt a nyugati színház hagyományára vonatkoztatja, hiszen itt sem „a színész az, aki megalkotja a szerepet, hanem a szerep hozza létre a színészt, aki csupán a szerep médiumaként észlelhető” (uo.). P. Müller tehát feltételezi, hogy már eleve létezik a szerep az előadás, illetve az interpretáció előtt, úgy, ahogyan azt a szerző megalkotta. A zenemű megszólaltatása Merleau-Pontynál sem csupán az applikáció előtt már önmagában létező mű megszólaltatása. Inkább arra utal, hogy a zenemű előadásakor a zenész szubjektuma, teste, színpadi jelenléte nem releváns, hiszen a közönség csak olyan (ebből a szempontból áttetsző, sőt láthatatlan) közegként értelmezi, amelyen keresztül a zene megnyilvánul. A szerep is az előadásban születik meg, amelynek során a színész szubjektuma áttetszővé válik, hiszen alakja a színpadra lépéskor már nem az övé, hanem a karakteré.

Közvetlenül Foucault sem foglalkozott a színházzal, ám P. Müller szerint Foucault „[a] test performativitásának kiemelésével egyben azt a határt feszegeti – vagy sérti meg, hágja át – amelynek meglétét hagyományosan az »élet« és a színház között szokás feltételezni” (54. old.).

Judith Butler pedig egyike a posztmodern teatralológiát leginkább inspiráló, illetve vitára készítő teoretikusoknak, aki felismerte, hogy – miként a téma kiváló magyar kutatója, Schuller Gabriella írja – „egy kellőképpen szubverzív korporális stílus felforgathatja a társadalmi nemek / testek / vágyak diszkurzív rendjét” (Schuller Gabriella: *Tükörképprombólók – A tekintet eltérítése a poszt / feminista színházban és performanszokban*. Pannon Egyetemi Kiadó, Veszprém, 2006. 12. old.). Butler nem azonosítja a test társadalmi performativitását a színjátszással (hiszen szerinte a társadalmi nem színházon kívüli megjelenítését jóval szigorúbb szabályok határozzák meg), ám nem is állítja szembe őket. P. Müller Butler alapján mintha azt feltételezné, hogy a színház radikálisabban, átalakítva vagy túlozva ismétli meg a társadalmi létet behálózó folyamatokat, miközben bepillantást is enged azokba. Ám a másik nemnek tulajdonított öltözék

viselésekor, például a *drag*-ben az a színházból ismert fogás válik kompozíciós elemmé, amely a test és az azon kívüli nemi jelek diszkrepanciájával téríti el a tekintetet. A színház létéhez eleve hozzátartozik a testet konstituáló folyamatok transzparenszé tétele, vagyis „a társadalmi nem valóságosabbban, felismerhetőbben, jelöltebb módon létezik a színházi kontextusban, mint azon kívül” (63. old.). De a színpad nem képes többre, mint hogy esetlegesen megmutassa a társadalmi nemet meghatározó folyamatokat; a testet szabályozó normákat és elvárásokat megváltoztató erő tehát nem tulajdonítható a színháznak (legyen bármennyire provokatív is egy produkció), s ugyanígy feleslegessé válik a félelem, hogy a test szubverzív reprezentációja önmagában hatással lehetne a néző nemi identitására.

TEST A TÁRSADALOMBAN

A színház és a társadalom viszonyát, a szociológiai-antropológiai írásokhoz kapcsolódva vizsgálja a könyv *Társas lények teste* című része. Victor Turner a rítusok antropológiai kutatásában szerzett tapasztalatait a nyugati kultúra egyes jelenségeire is alkalmazta. P. Müllert ebben a vonatkozásban leginkább az érdekli, „vajon teatralizálódik-e a test a liminalitás folyamatában, illetve azokat a változásokat, amelyek a testtel ebben a folyamatban történnek, összefüggésbe lehet-e hozni a test és a teatralitás kapcsolatával” (77. old.). Rítus és színház nem azonos: aki a beavatási rítus során a liminalitás állapotába kerül, nem szerepet játszik, hanem átéli az átalakulást. A rítusban a teatralitás csak *lehetőségként* van jelen. P. Müller abban lát a hasonlóságot, hogy mind a rítus, mind a színház „testi cselekvésen alapul”, továbbá „saját (szimbolikus) valóságot hoznak létre, (át)változást idéznek elő, intenzív hatással vannak a résztvevőkre” (80. old.).

Csakhogy ez kizárólag a rendezői, vagyis az önmagát autonóm kifejezésként definiáló színházra igaz. A konvencionális előadásokban ez a szubverzivitás, vagyis a néző pozícióját is „fenyegető” transzformáció elhanyagolható. Épp a testre vonatkozó közösségi normák és korlátozások

omnipotenciáját emeli ki a szerző a következő fejezetben, Norbert Elias művéhez kapcsolódva. Bár a posztmodern színpadon a test szabálytalan vagy szabályszegő reprezentációja dívik, a XVIII–XIX. századi polgári színház esztétikáját nagymértékben meghatározta a test közszemlére tételét felügyelő illem. A test civilizációs bevésoódéseitől még a színházat megreformáló rendezők sem tekinthetnek el. Ezen a ponton talán érdemes lett volna kitérni azokra a posztmodern performanszokra, amelyeket a test formabontó, vagy éppen sokkoló applikációja jellemez.

A *Társas lények teste* című rész második fejezete, amely tehát Norbert Elias *A civilizáció folyamata* című könyvének (Gondolat, Bp., 1987) elemzésével indít, a test társadalmi használata, illetve a testre íródo társadalmi kódok felől vizsgálja test és teatralitás viszonyát. Szóba kerül itt Jürgen Habermas és Richard Sennett munkássága, ami a szerző kutatásait ismerők számára nem lehet meglepő, hiszen nagymértékben meghatározták korábbi könyvei, elsősorban a *Drámaforma és nyilvánosság* teoretikus horizontját. Habermas *Wilhelm Meister*-elemzésében Goethe hőse a nyilvánosság szerkezetének megváltozása miatt bukja el „színházi küldetését”, ám P. Müller Péter szerint e küldetés eleve arra a paradoxonra épült, hogy a figura „az önreprezentáció terepéül egy olyan intézményt választ, amelyben az önmegmutatás és az önfeltárás is szerepnek, szerepjátéknak, mimikrinek mutatkozik” (94. old.), így a sikertelenség már a kezdetben kódolt volt.

TEST ÉS SZÍNHÁZ

A második rész azzal foglalkozik, miként alakítja, manipulálja a testre vetülő tekintetet (és ezáltal magát a testet is) a fotó, a film és a digitális kép, s mindez hogyan hozható kapcsolatba a színházzal. A harmadik rész azután a testtel a színházban, illetve annak történeti-elméleti vetületeivel. P. Müller a színpadi művészet első paradigmaváltását nem a meiningeni társulat megjelenéséhez, hanem David Garrick színészi munkájához köti, szerinte vele veszi kezdetét a

testre épülő színház, az individuális művészi karakter megteremtése. E fejezet egészen Robert Wilson munkásságáig követi végig a rendezői színház történetét, Oscar Schlemmer és Moholy-Nagy László, valamint Brecht és Artaud elméleti rendszerét is ideértve, minden jelentősebb alkotó munkásságát érintve – talán ez a teljességre törekvés teszi a fejezetet aránytalanul hosszúvá, a vizsgálandó terepet túl nagyvá, majdhogynem beláthatatlanná, s így is hiányoznak fontos rendezők (Tadeusz Kantor, Ariene Mnouchkine, vagy az Off-Off Broadway-mozgalom produkciói és elképzelései).

P. Müller Péter számára mintha nem is létezne a színház egységes fogalma: a test megjelenésének szempontjából éles határvonalat húz dramatikuss és posztdramatikuss színház közé. Nem a hagyományos színház-történeti felosztásról van szó, amely a rendezői színházat kezelő külön kategóriaként, hanem főképp Hans-Thies Lehmann nyomán a „test teatralizálásának új korszakáról”, a drámától függetlenedő vagy attól „megszabaduló” produkciókról. A test megmutatása többé „nem teszi lehetővé, hogy világosan elhatároljuk egymástól a művészetet és a valóságot”, és „közelebb juttatja a nyugati kultúrát ahhoz a [...] törekvéshez, hogy a test megszabadításán keresztül, magán a testen teljesítse be saját eszményeit” (177. old.).

A dráma és a színház közötti viszony problémája ível át a harmadik részt lezáró fejezethez, amely Bécsy Tamás színházelméletét elemzi (korábban már megjelent a Bécsy Tamás tiszteletére kiadott kötetben: Jákfalvi Magdolna és Kékesi Kun Árpád [szerk.]: *A színháztudomány az akadémiai diszciplínák rendjében – Bécsy Tamás életművéről*. L'Harmattan, Bp., 2009). P. Müllernek a „testművészet” fogalma miatt különösen fontos Bécsy, aki a színjáték ontológiai státusát az eleven test jelenléte felől próbálta megragadni. P. Müller ugyanakkor rámutat, hogy a dráma befogadása sokáig csak és kizárólag a színház médiumában valósulhatott meg, amiről Bécsy elmélete megelégedezik.

A posztmodern színháztudomány által drámaként olvasott, használt,

elemzett szövegekben hasonlatosnak, közösnek tűnik az, amit Bécsy Tamás a dráma legalapvetőbb jellegzetességének gondolt: vagyis az ilyen szövegekben megtalálható a szerzői instrukció, a dialógust pedig a nagybetűvel szedett név vezeti be. Továbbgondolva ezt a tézist, azt mondhatjuk, hogy az alkotás csak e formában kerülhet be a próbafolyamatba, és válhat az előadásszöveg egyik struktúrájává. A név – instrukció – dialógussal tehát összekapcsolódik a színpadra állítás szándéka; ez azonban független a szerzőtől (hiszen például Schillerről tudjuk, hogy a *Haramiákat* eredetileg nem kívánta előadni). Az intenció sokkal inkább a szöveg használatának konvencióiban van, vagyis abban, hogy a befogadó az ily módon szerkesztett/megírt művet a színház médiumán keresztül kezdi el vizsgálni.

A színháztudomány tehát az irodalmi szövegek közül elsősorban azokat vizsgálja, amelyek e használati mód számára nyitottak, létük (mind produkció-, mind recepcióesztétikai szempontból) leválaszthatatlan a színház horizontjáról. Itt válik fontossá a dráma *szövegbe fagyott színházként* való meghatározása, amennyiben szövege rögzíti keletkezése korának színházi konvencióit, szabályait, kultúráját. A drámaelemzésnek tehát figyelembe kell vennie a szövegek elsődleges kontextusát, hiszen ha valaki nem ismeri például az Erzsébet-kori színház normáit, minden bizonnyal félreérti az *Ahogy tetszik* záró sorait, amikor Rosalinda kijelenti: „ha tényleg nő volnék, végigcsókolnám mindegyiket” (Nádasdy Ádám fordítása). A színház azonban nem kizárólag autopoetikus módon alkotja meg normáit, azok gyakran összefüggnek a társadalmi-hatalmi diskurzusokkal is, amelyek így szintén a szöveg reflektálandó kontextusához tartoznak (az ötvenes évek amerikai drámájának vizsgálatához például hasznos ismerni a színpadi reprezentációt meghatározó tilalmakat, amelyek a homoszexualitás és egyéb „károsnak” tartott jelenségek megmutatására vonatkoztak).

P. Müller elemzése kiemeli, hogy Beckett úgy állítja a középpontba a testet, illetve az észlelésével kapcsolatos problémákat, hogy életművében folyamatosan a fizikum csonkításá-

ra, redukciójára, majd eliminálására törekszik. A test nélküli színpad, amelynek megvalósításával Beckett kísérletezett, épp a hiány dramatizálásával éri el a test szerepének újraértelmezését. P. Müller bővíti az irodalmi elemzés hagyományos repertoárját azzal, hogy felfigyel a szövegek teatralitására, például a színpadtechnikai eszközök használatára vonatkozó instrukciókra és a test reprezentációját irányító hatásukra. Stoppardnál pedig a test reprezentációjának három módját azonosítja: a halott szereplő színrevitelét, a távol lévő figura testéről elhangzó információk összszavazását, és a nyomozást egy valaha élt karakter után, amelyben felértékelődnek a testi jellegzetességek. Stoppardnak a reprezentáció felnyitására irányuló kísérleteit is abból a szempontból vizsgálja, hogy „van-e a testnek olyan jele, amely megmutatja az autentikusság és tettettség másságát” (265. old.)

A *Színre vitt halál* című fejezet abból indul ki, hogy „épp a meghalás színpadi reprezentációja mutatja meg igen erőteljesen, hogy egy adott korszakban milyen kulturális konvenciók határozzák meg a (színre vitt) testet és a halált” (197. old.). Különböző színháztörténeti korszakokat vizsgálva kiemeli a pusztulás eljátszásának különbségeit, de kitér a nyilvános gyászszertartásokra, illetve olyan ellentmondásos „művészek” tevékenységére is, mint Günther von Hagens, akinek kiállításait a boncszínházi hagyomány felől közelíti meg. Tadeusz Kantor Halálszínházát, és különösen a *Halott osztály* című előadást értelmezi (a testet helyettesítő bábok kapcsán a *Teatralitás a test[b]en* című tanulmány gondolatmenetét folytatja), majd Halász Péter utolsó, saját felravatalozását véghezvivő, az inverzióra és a reprodukálhatatlanságra épülő performanszát.

A *Koponya-képek, avagy a tekintet eltérítése* című szöveg egy bizarr történet felelevenítésével indul: André Tchaikovsky angol zongoraművész végakaratóban koponyáját a Royal Shakespeare Company számára ajánlotta fel, hogy a társulat *Hamlet*-előadásának sírásó-jelenetében használja mint Yorick földi maradványát. P. Müller e történetből kiindulva elemzi a *Hamlet*-jelenetet, majd áttér

Holbein, Lazzarini s végül a modern fogyasztói társadalom koponya-reprezentációira. Mivel a koponya az átlagos – tehát fizikai antropológiai ismeretekkel nem rendelkező – néző számára „semleges” (tehát nem nő, és nem férfi), felmutatása azt bizonyítja, „hogy a nemi jelleg nem a testben, hanem a testre író/vetítő társadalmi tekintetben van” (XXX. old.). Így ezekben a művekben a „tekintet nem csupán eltérül, hanem ezenfelül szét is szóródik, és e szétszóródó tekintet egyúttal megkérdőjelezi a racionálisan kontrollálható észlelés mivoltát” (XXX. old.). A szemlélő a koponyával találkozáva nem tudja, mit is lát, hiszen csupán egy formát ismer fel, s ez szembesíti a vizuális tapasztalat primátusának megkérdőjelezhetőségével.

Igaz-e, hogy a „nemi jelleg nem a testben, hanem a testre író/vetítő társadalmi jellegben van”? Hiszen a szakértői tekintet a csupasz csonton látja az életkorra, testmagasságra, fizikumra s még az életmódra utaló jeleket is, számára épp a koponya hordozza végérvényesen a nemi jeleget, s a feldíszíthető, maszkírozható bőrnél hatékonyabban őrizi azt meg. A probléma tehát jóval bonyolultabb, sőt talán lezárhatatlanabb, mint ahogy azt a szerző bemutatja: számba kellett volna venni ugyanis azt a tekintetet is, amelyet épp nem a koponya, hanem az eleven hús téríthet el.

A nem performativitásáról alkotott elmélet felbukkan az utolsó, *(Ál) ruhás és ruhátlan testek* című fejezetben is, ahol a szerző a színházi horizont felől közelít az átöltözés (vagy inkább keresztbeöltözés, azaz *cross-dressing*) társadalmi jelenségeihez, például a *draghez*, illetve annak a popkultúrában való megjelenéséhez. P. Müller Péter a színházi meztelenségről szólva elsősorban a néző magatartását vizsgálja, vagyis azokra a konvenciókra kérdez rá, amelyek a színházi meztelenség tapasztalatakor a befogadó reakcióit szabályozzák. Mindez épp a posztmodern és posztdramatikus színház felől nézve fontos, amely gyakran félretolja azt a konvenciót, amely egyszerűen tiltja a meztelen test színpadi reprezentációját. Hiszen a meztelen test képes szembesíteni a nemi szerepek társadalmi megalkotottságának tényével, vagy legalábbis a szexualis-

kapcsolatos sztereotípiákkal, de válhat olyan hivalkodó magamutogatássá, amely valójában az előadás filozófiai, emberi, tartalmi semmitmondását palástolja.

EPILÓGUS: KÍVÜL A TESTEN, A VÁROSBAN

A kötet záró tanulmánya (*Kívül a testen, belül a teatralitáson*) az öt főrész epilógusa: a testen kívül megvalósuló teatralitás jelenségével foglalkozik. A városban, illetve az ember által alkotott környezetben való magatartás kutatói gyakran folyamodnak színházi metaforákhoz (Erving Goffman, Elizabeth Burns, Richard Sennett stb.). A színház épülete, s így a benne megszülető produkció, szorosan összefügg a környező térrel. Rousseau annak idején azért utasította el

a genfi színház megépítésének tervét, mert szerinte a teátrum veszélyt jelent a város erkölcsi életére, különösen – emeli ki P. Müller – a nemi identitás stabilitásának fellazulásához vezethet. De a színház és a város összefonódása figyelhető meg számos posztmodern előadásban (a szerző itt Templeton *You – the City* című produkcióját elemzi), illetve a Disneyland-jelenségben is.

A teatralitás jelensége (a testhez hasonlóan) definiálhatatlannak bizonyul – a szerző a záró szövegben is a „színház mint művészet”, illetve „puszta teatralitás” közötti különbség meghatározhatatlanságáról értekezik, de azért ügyel a színház, illetve a színházon kívüli teatralitás elválasztására, vagyis kritikával kezeli a színház és az élet azonosítására törekvő (nem

szépirodalmi) kísérleteket. A színházi jelenség tudományos körülírhatatlansága tehát nem jelenti egyben feloldódását is a mindennapi életben.

A test problémájának elemzésével P. Müller Péternek valóban sikerült új szempontokkal gazdagítani a színháztudományos diskurzust. A *Test és teatralitás* izgalmas, sokszínű munka, s ezért joggal számíthat a szakma érdeklődésére és elismerésére. Ugyanakkor (főképp a harmadik résztől kezdve) a mű inkább több tanulmány füzérének tekinthető, néhol nem válik világossá az egyes részek közötti kapcsolat. P. Müller Péter korábbi könyveinek, illetve koherens interpretációinak ismeretében mégis kijelenthető, hogy ez a szerkezeti probléma talán a vizsgált terület természetéből következett.

SERESS ÁKOS